

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**LİSÂNU'L-‘ARAB’IN İSTİŞHÂD YÖNTEMİNDE KUR’ÂN ÂYETLERİNİN
YERİ**

Hazırlayan
Abdulkaki TATARGAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK, 2022

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

LİSÂNU'L-‘ARAB’IN İSTİŞHÂD YÖNTEMİNDE KUR’ÂN ÂYETLERİNİN
YERİ

Hazırlayan
Abdulkaki TATARGAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK, 2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan:

Abdurbaki TATARGAN

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Lisânu’l-‘Arab’ın İstîşâd Yönteminde Kur’ân Âyetlerinin Yeri” adlı Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Adı Soyadı

Abdulkaki TATARGAN

Danışman

Adı Soyadı

Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

KABUL VE ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ danışmanlığında Abdalbaki TATARGAN tarafından hazırlanan “Lisânu’l-‘Arab’ın İstişhâd Yönteminde Kur’ân Âyetlerinin Yeri” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: **16.08.2022**

JÜRİ**İMZA**

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Üye: Doç. Dr. Yaşar ACAT

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sedat AKAY

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Ahmet GÜL

ÖNSÖZ

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerinden biri konuşabiliyor olmasıdır. Dil; insanların birbirleriyle iletişim kurmasına ve birbirlerini anlamasına yardımcı olan temel unsurdur. Her coğrafyanın kendine ait bir dili ve konuşma şekli vardır. İnsanoğlu, konuştuğu dili nesilden nesile şifahen aktarmış, yazının icadıyla da dilini kayıt altına alarak muhafaza etmeye çalışmıştır. Arap dili için de geçerli olan bu süreçte sözlüklerin büyük katkısı olmuştur.

Araplar, daha İslâm dini gelmeden önce ve İslâm'ın ilk dönemlerinde fasih ve halis bir Arapça konuşmaktaydılar. Ancak İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte Araplar ile Arap olmayanların birlikte yaşamaya başlamasının neticesinde dilde bozulmalar meydana gelmiştir. Giderek genişleyen İslâm coğrafyasında Müslümanların İslâm'ı idrak etme, yaşama ve yaşatma çabaları, Kur'ân'ın dili olan Arapçayı koruma ve gelecek nesillere ulaştırma amaçlı gayretler neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu dilbilimlerinde Sarf, Nahiv, Belğât, Leksikoloji (lûgat) gibi araştırmaların ve çalışmaların yapıldığı sırada dilbilimcilerin ortaya attığı kaideleri doğrulamak ve kabul ettirmek için başvurduğu yöntem istişhâtır. İstişhâd; dilbilimciler için her zaman bir dayanak olmuş gerek sarf ve nahiv gerekse diğer dilbilimlerinde kaide ve kuralları belirleme açısından en sağlam araçlardan biri olmuştur.

Günümüze kadar Arap dili üzerine pek çok çalışma yapılmış olup, sözlük çalışmaları da bu süreçte yürütülen en önemli girişimlerdenidir. Birçok dilbilimcinin kendisinden istifade ettiği ve günümüze kadar ulaşmış sözlüklerden biri de İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eseridir.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinin mukaddimesinde daha önce yazılan sözlüklerde kelime sayılarının azlığı, sınıflandırma konusunda yetersiz ve sistem açısından başarısız olmalarından dolayı bu sözlüğü kaleme aldığını belirtmektedir. İgili eser incelemeye tabî tutulduğunda kendisinden önceki sözlüklere nazaran daha kapsamlı olduğu ve daha fazla kelime barındırdığı anlaşılmaktadır. *Lisânu'l-'Arab*; ele aldığı kelimeyi salt mana cihetinden değil aynı zamanda itikadî, fikhî, ahlakî, dil ilimleri cihetiyle de incelediği için benzer bir çok sözlüğe göre daha zengin ve kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Zengin kelime hazinesi ve oldukça kapsamlı yapısıyla bir

ansiklopediyi andıran *Lisânu'l-'Arab* tarihin asırlar boyunca dilbilimcilerin vazgeçilmez bir kılavuzu olmuştur.

Bir dil âlimi olan İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde üzerinde durduğu kelimelerin çoğunda âyet, hadis ve şiirle getirdiği örneklerle ayrıntılı bilgiler vererek, Kur'ân dili olan Arapçanın gelişimine son derece önemli katkılar sunmuştur.

Bu çalışmada Arap dili alanında önemli şahsiyetlerden biri olan İbn Manzûr'u ve Klasik Arap sözlükleri içinde en önemli sözlüklerden biri olan *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde Kur'ân âyetleri ile istişhâd metodu incelenecektir. Bu anlamda müellifin hayatı ve eserleri ile söz konusu sözlüğünde Kur'ân âyetlerinin bir istişhâd unsuru olarak nasıl kullanıldığı, incelemeye tabi tutulacaktır.

Bana bu tez konusunu öneren ve tez çalışmamın her aşamasında katkı ve yönlendirmeleriyle bana yol gösteren kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ'e; ders döneminde engin fikirleriyle beni aydınlatan ve tezimde desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Doç. Dr. Yaşar ACAT ve Dr. Öğr. Üyesi Şehmus ÜLKER'e, teşekkürü bir borç bilirim.

Abdülbaki TATARGAN

ŞIRNAK – 2022

LİSÂNU'L-'ARAB'IN İSTİŞHÂD YÖNTEMİNDE KUR'ÂN ÂYETLERİNİN YERİ

Tez Yazarının Adı SOYADI: Abdulbaki TATARGAN

Şırnak Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans / Ağustos, 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

ÖZET

Kur'ân, Kur'ân dili olan Arapça ve sünneti korumayı amaçlayarak yazılan eserlerden biri olan *Lisânu'l-'Arab*; Kur'ân dilinin korunmasına katkıda bulunmuş, kaleme alındığı günden bu yana asırlar boyunca dilbilimciler tarafından itibar görmüş bir sözlüktür. Bu eserin yazarı İbn Manzûr; çeşitli ilimlerde başarılı yönleriyle kendini kanıtlamış, hayatı boyunca birçok âlim yetiştirmiş, gelecek nesillere ışık tutacak birçok eser meydana getirmiş bir âlimdir. *Lisânu'l-'Arab* da Arap dili'nin zenginliğini ortaya koyan, takdire şayan eserlerinden biridir. Birçok sözlükte bulunan ve bu sözlükte de kullanılan istişhâd metodu, sözlükte verilen bilgilerin doğrulanmasında en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Arap dilbilimcilerin dayanaklarından olan istişhâd metodu; Kur'ân âyetleri, hadis, şiir, Arap kelimeleri gibi öğelerle uygulanır. Lakin bu dört öğenin içinde gerek edebiyatı gerekse fesahati yönünden en tutarlı olanının Kur'ân âyetleri olduğu dilbilimcilerin ittifak ettiği bir husustur. Tabi bu durum diğer istişhâd öğeleriyle delillendirilen bilgilerin yanlış olduğunu göstermemektedir. Zira diğer istişhâd öğesi olan şiir, Arapların kültürel değerlerini yansıtmada söz sahibi olmuş; Arapların arasında en fasih olan kişilerin şiir okumaları, farkına varmadan onlar, Arap dili kaidelerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Kur'ân âyetlerinden sonra Arapların en fasihi olan Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadisleri; bir kısmının lafız ile, bir kısmının mana ile rivayet edilmesi sebebiyle istişhâd yönteminde kullanılması konusu dilbilimciler arasında ihtilaflara sebep olmuştur. Bazı dilbilimcilerin hadislerle istişhâdı tümünden reddetmesi, bazılarının ise ayırt etmeden hadislerle istişhâdı kabul görmesinin yanı sıra hadisleri sınıflandırarak istişhâd edilecek veya edilmeyecek olanları belirleyerek orta yolu benimseyenler daha tutarlı bir tutum sergilemiştir.

İbn Manzûr'un, eserinde Kur'ân âyetleri, hadis, şiir ve Arap kelimelerinden istişhâd getirdiği görülmektedir. *Lisânu'l-'Arab*'ta birçok Arapça kelime ve kullanımlarıyla ilgili şahit getirirken bu dört kaynaktan da yararlanması ve geniş kapsamlı bir sözlük olarak ansiklopedi mahiyeti taşıması sebebiyle bu çalışmada kelimelerin anlamları sadece Kur'ân âyetleriyle kelime anlamları, sarf, nahiv, belâgat, kırâat, bazı yer, din, kavim, yiyecek ve içecek isimleri için yalnızca Kur'ân âyetleriyle yapılan istişhâtların incelenmesine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili, Âyet, Belâgat, Hadis, İbn Manzûr, İstişhâd, Lisânu'l-'Arab, Lügat, Nesir, Şiir.

THE ROLE OF THE VERSES OF THE QUR'AN IN LISANUL-ARAB'S ISTISHHAD METHOD

Thesis Author's Name Surname: Abdalbaki TATARGAN
**Şırnak University Postgraduate Education Institute, Department of Basic
Islamic Sciences, Master of Science / August, 2022**

Advisor Name and Surname: Ass. Prof. Emin CENGİZ

ABSTRACT

Lisânu'l-'Arab, one of the works written with the aim of protecting the Qur'an and Sunnah; It is a dictionary that has been respected by linguists for centuries since the day it was written. The author of this work is Ibn Manzur; He is a scholar who proved himself with his successful aspects in various sciences, trained many scholars throughout his life, and produced many works that will shed light on future generations. Istishhad method literary term meaning to bring precise examples to prove grammatical rules, structure and meaning of words) which is found in many dictionaries and used in this dictionary, has been one of the most important factors in verifying the information given in the dictionary.

The method of istishhad, which is one of the foundations of Arab linguists; It is applied with elements such as Qur'anic verses, Hadith, Poetry, Arabic theology. However, it has been accepted by the alliance of linguists that the most consistent of these four elements, both in terms of literature and eloquence, is the verses of the Qur'an. Of course, this does not show that the information evidenced by other istishhad elements is wrong. Poetry, another istishhad element, had a say in reflecting the cultural values of the Arabs; Poetry readings of the most eloquent among them were unwittingly effective in determining the rules of the Arabic language. After the verses of the Qur'an, Hz. The hadiths of the Messenger of Allah (peace be upon him); Due to the fact that some of them are narrated by wording and some by meaning, it has caused conflicts among linguists about its use in the istishhad method. Some linguists reject hadith and istishhâd completely, while others indiscriminately accept istiṣḥâd with hadith; By classifying the hadiths and determining the ones that will be and will not be istishhâd, those who find a compromise, have displayed a more consistent attitude.

It is seen that Ibn Manzûr brought istiṣḥâd from Qur'anic verses, Hadith, Poetry and Arabic theology in his work. While bringing istiṣḥâd on many branches of Arabic science in Lisânu'l-'Arab, it benefits from these four sources and gains the nature of an encyclopedia as a comprehensive dictionary, In this study, only the meanings of the Qur'anic verses and word meanings, consummation, nahiv, rhetoric, qiraat, some places, religions, tribes, istishhads for the names of food and drink are examined.

(القرءة), In the dictionary qiraat is an infinitive meaning "to read, chant, pronounce"; It is a noun in the sense of reading aloud or silently, with or without a tune, to chant) are

Keywords: Arabic Language, Verse, Rhetoric, Hadith, Ibn Manzûr, istiṣḥâd, Lisanu'l-'Arab, Dictionary, Prose, Poetry.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	I
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	II
KABUL VE ONAY SAYFASI	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
A. ÇALIŞMANIN KONUSU	1
B. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
C. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	2
D. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
İBN MANZÛR VE LİSÂNU'L-‘ARAB.....	5
1.1. İBN MANZÛR’UN HAYATI VE ESERLERİ.....	5
1.2. HAYATI.....	6
1.3. ESERLERİ	7
1.4. SÖZLÜKBİLİMİ VE ARAP DİLİNDE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI	8

1.4.1. Arap Sözlük Çalışmasında Kavramsal Boyut	11
1.5. SÖZLÜK TÜRLERİ	13
1.5.1. Konularına Göre Sözlükler	13
1.5.1.2. Tek Bir Konu Üzerine Yazılan Eserler	13
1.5.1.3. Birden Fazla Konuyu Birlikte İşleyen Eserler	15
1.5.2. Alfabetik Sözlük Türleri.....	15
1.5.2.1. Harflerin Mahreçlerini Esas Alan Sözlükler	16
1.5.2.2. Kelimelerin Son Harflerini Esas Alan Sözlükler	16
1.5.2.3. Kelimelerin İlk Harfleri Esas Alan Sözlükler	16
1.5.2.4. Kelimenin Okunuş Şeklini Esas Alan Sözlükler	17
1.6. Lisânu'l-'Arab'ın Sözlükler Arasındaki Yeri	17
İKİNCİ BÖLÜM	22
ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD.....	22
2.1. ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD YÖNTEMİ VE UNSURLARI	22
2.1.1. Arap Dilinde İstîşhâd Unsurları	28
2.1.1.1. Nazım Türü İstîşhâd unsuru	28
2.1.1.1.1. Şiir ile İstîşhâd	29
2.1.1.2. Nesir Türü İstîşhâd Unsurları	31
2.1.1.2.1. Kur'ân Âyetleri ile İstîşhâd.....	32
2.1.1.2.2. Kırâatlerle İstîşhâd	34

2.1.1.2.3. Hadislerle İstişhâd.....	39
2.1.1.2.3.1. Hadislerle İstişhâda Karşı Çıkanlar.....	42
2.1.1.2.3.2. Hadislerle İstişhâdı Kabul Edenler	44
2.1.1.2.3.3. Hadislerle İstişhâd Meselesinde Orta Yolu Tutanlar	47
2.1.1.2.4. Arap Kelamıyla İstişhâd.....	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	53
3.1. LİSÂNU'L-'ARAB'TA KUR'ÂN ÂYETLERİYLE İSTİŞHÂD	53
3.1.1. Kelimelerin Lügat Manalarını Delillendirmek	53
3.1.2. Sarf ve Nahiv Meselelerini Delillendirmek	61
3.1.2.1. Sarf (Morfoloji) Meselelerini Delillendirmek	61
3.1.2.2. Nahiv (Sentaks) Meselelerini Delillendirmek	71
3.1.3. Belâgat Meselelerini Delillendirmek	84
3.1.4. Kırâatlerle İstişhâd	90
3.1.5. Kur'ân Âyetleri ile Bazı Yer İsimlerini Delillendirmek	102
3.1.6. Kur'ân Âyetleri ile Bazı Din ve Kavim İsimlerini Delillendirmek..	104
3.1.7. Kur'ân Âyetleri ile Bazı Yiyecek ve İçecek İsimlerini Delillendirmek	106
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	111
ELEKTRONİK KAYNAKLAR	119

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	:Aleyhisselâm
b.	:Bin
C.	:Cilt
DİB.	:Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	:Hicrî
Http.	:Hyper Text Transfer Protocol
Hız.	:Hazret
R.a.	:Radiyallahu Anh
Nşr.	:Neşreden
M.	:Miladî
M.ö.	:Milattan Önce
ö.	:Ölüm Tarihi
s.	:Sayfa
s.a.v.	:Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	:Tahkik
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve diğerleri
vs.	:ve saire

GİRİŞ

a. Çalışmanın Konusu

Bu çalışma; genelde Arap dilinde istiṣhâd, özelde ise İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde Kur'ân âyetleriyle istiṣhâd'a özgü bir analizdir. Arap dilinde istiṣhâd yöntemi ve unsurları, bunlardan biri olan şiirin eski Arap toplumu ve Câhiliye dönemindeki yeri ve günümüze intikali hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca hadis ve Arap kelimeleriyle istiṣhâd üzerinde durulacaktır. Ancak çalışmanın temel konusunu Kur'ân âyetlerinin istiṣhâttaki yeri ve İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde istiṣhâd getirirken Kur'ân âyetlerinden yararlanma metodu oluşturmaktadır.

İbn Manzûr, çeşitli ilim dallarında başarılı yönleriyle öne çıkan bir âlimdir. İbn Manzûr'un araştırmamızın konusundaki temel unsuru teşkil eden *Lisânu'l-'Arab* adlı eseri, sözlük çalışmalarında en gözde eserlerden biridir.

Bu çalışmada *Lisânu'l-'Arab*'ın özelinde Arap dili leksikoloji (sözlükbilimi), çalışmalarında kullanılan istiṣhâd yönteminde Kur'ân âyetlerinin kaynaklık değerine dikkat çekilmiş olacaktır. Buna ek olarak Kur'ân âyetlerinin Arap edebiyatına olan katkısı üzerinde durulacak, istiṣhâd öğelerinden olan şiir, hadis ve Arap kelamı metod ve içerik bakımından araştırılmaya tâbi tutulacak, İbn Manzûr'un hayatından kısaca bahsedilecek ve *Lisânu'l-'Arab* adlı eser özetle tanıtılacaktır.

b. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu tezin yazılmasındaki amaç Arap dilinde istiṣhâd metodunun mahiyetini açıklamaya çalışmakla birlikte *Lisânu'l-'Arab*'ın istiṣhâd metodunda Kur'ân âyetlerinin yerini ele alarak bu eserin tanıtımına bir nebze olsa da katkıda bulunmaktır.

İbn Manzûr'un ilmi kişiliği sayesinde hem kendisi hem de yetiştirdiği öğrencileri Arap dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. İbn Manzûr'un sağladığı mühim katkılardan birisi de *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlüğü oluşturmaktadır. Kur'ân, Arap dili ve sünneti korumayı amaçlayarak kaleme alınan ve günümüze kadar ulaşan eserlerden biri olan *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlük; Arap diline büyük katkıda bulunmuş, yazıldığı günden bu yana Arapça üzerine çalışmalar yapan dilbilimciler bu eserden yararlanmıştır. Bu eserin Kur'ân-ı Kerîm'i ve Kur'ân'dan sonra en belîğ ifadeleri içinde barındıran hadisleri esas alarak hazırlanması ve yazıldığı dönemden itibaren Arap dili

açısından başvuru kaynağı olması, araştırmamızın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın, genelde Arap dilinde özelde ise Arap sözlük çalışmalarında Kur'ân âyetleriyle istişhâdın önemini ortaya koyması açısından da önemli olduğu düşünülmektedir.

c. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Câhiliye döneminde yazının yaygın olarak kullanılmaması nedeniyle Araplar'a ait herhangi bir sözlük çalışmasının varlığı hakkında bilgi yoktur. Fakat İslâmiyet'in Arap olmayan milletler arasında hızla yayılmasından sonra âyet ve hadislerin anlaşılma çabası, dil alimlerini sözlük çalışmalarına doğru itmiştir. *Lisânu'l-'Arab* adlı eseri diğer sözlüklerden ayrı tutan özelliklerden biri bu eserin ansiklopedi mahiyeti kazanmasıdır. Bundan dolayı eseri yazarken asıl gayesinin Kur'ân'ın ve sünnetin dili olan Arapçayı korumak ve gelecek nesillere ulaştırmak olduğunu açıkça söyleyen İbn Manzûr, eserinde seksen bin maddeyi incelemiş; maddeleri izah ederken âyet, hadis, şiir, dil, tefsir, edebiyat ve hikmetli sözlerden şâhid (delil) getirmiştir.

İslâmiyet'in yayılmasından bu yana istişhâd metodu üzerine yazılmış, günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş birçok klasik ve müstakil eser mevcuttur. Arap dili gramer tarihi ile ilgili hem klasik hem de güncel basılı ve mahtut eserler çalışmamıza ışık tutmuştur. Bu eserlerin yanı sıra *Lisânu'l-'Arab* ile ilgili klasik ve modern, bilimsel çalışmalar detaylı şekilde taranıp konumuzla ilgili bölümlerden istifade edilmiştir.

Söz konusu çalışmada öncelikle Arap dili olmak üzere bu tez ile bağlantısı bulunan eserler arasında: *Lisânu'l-'Arab*,¹ *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*,² *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*,³ *el-Kâmil fî 'l-Luğa ve 'l-Edeb*⁴ ve kaynakçada belirtilen diğer klasik eserlerden yararlanılmıştır Çalışmamıza ışık tutan modern eserler arasında yer alan *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*,⁵ *Arap-İslam*

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Yûsuf el-Bikâî vd., (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2005).

² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Muhammed Câdel Mevlâ vd. (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2018).

³ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. Abdülhakim 'Atiyye (Suriye: Dâru'l-Beyrûtî, 1427/2006).

⁴ Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil fî 'l-Luğa ve 'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabi, 1997).

⁵ Emin Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018).

Edebiyatı Literatür Bilgisi,⁶ *Arap Edebiyatı Tarihi I*,⁷ *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerineki Rolü*,⁸ gibi eserler ve tez olarak da *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu'l-'Arab Özelinde)*,⁹ *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetu fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*¹⁰ başta olmak üzere pek çok güncel akademik çalışmalardan yararlanılmıştır.

d. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları

Zengin bir sözlük geçmişine sahip olan Arap diline ait tüm sözlükleri araştırmak veya asırlar boyunca dil çalışmalarında vazgeçilmez bir metot olarak kullanılan istişhâdın tüm unsurlarıyla incelenmesi çalışmanın kapsamını aşacak ve amacına uymayacaktır. Dolayısıyla Arap sözlük çalışmalarında Kur'ân âyetlerinin bir istişhâd unsuru olarak kullanımına dikkat çekmek adına, bir ansiklopedi niteliğinde olan *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlükte Kur'ân âyetleriyle istişhâd yöntemi incelenecektir.

Bu tez “Giriş”, “Üç Bölüm” ve “Sonuç”tan oluşmaktadır.

“Giriş” bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, kaynakları ve kapsamı hakkında değerlendirme yapılmıştır.

“Birinci Bölüm”de İbn Manzûr’un hayatı, ilmi kişiliği, eserleri, adının geçtiği ihtisarlı eserler ve *Lisânu'l-'Arab*’ın tanıtımı hakkında bilgilere yer verilmiş, Arap dilinde sözlük türleri başlığı altında Arap dilinde sözlük çalışmaları, sözlük türleri, *Lisânu'l-'Arab*’ın sözlükler arasındaki önemi ve benzer sözlükler hakkında bilgiler verilmiştir.

“İkinci Bölüm”de Arap dilinde istişhâd konusu ele alınarak Arap dilinde istişhâd yöntemi ve unsurları hakkında bilgi verilip manzum ve mensur metinler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

“Üçüncü Bölüm”de ise *Lisânu'l-'Arab*’ta Kur'ân âyetleriyle istişhâd başlığı altında Kur'ân âyetlerinin istişhâd amacıyla kullanılması hakkında bilgi verilmiştir.

⁶ Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016).

⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2014).

⁸ Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006).

⁹ Hüseyin Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu'l-'Arab Özelinde)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

¹⁰ İsmail Ali Mahi Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetu fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, (Ondurman: Ondurman İslâm Üniversitesi, Arapça Dil Öğretim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

Gerekli bilgi verildikten sonra kelimelerin lügat manalarını delillendirmek amacıyla her harften alfabetik sırayla birer örnek, sarf ilmi için istiṣhâd olarak getirdiği âyetlerden seçilmiş otuz örnek, nahiv ilmi için istiṣhâd olarak getirdiği âyetlerden belirlenmiş otuz örnek, belâğat ilmi için belirlenmiş örnekler, kırâat ilmi için istiṣhâd olarak getirilen âyetlerden otuz örnek, bazı yer, din, kavim, yiyecek ve içecek isimleri için âyetlerden belirlenmiş örnekler sunulmuştur.

“Sonuç” bölümünde de çalışmamızın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MANZÛR VE LİSÂNU'L-'ARAB

Bu bölümde İbn Manzûr'un hayatı, eserleri, sözlükbilimi, Arap dilinde sözlük çalışmaları ve türleri ele alınarak *Lisânu'l-'Arab* adlı eserin sözlükler arasındaki konumu ve benzer çalışmalar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1.1. İbn Manzûr'un Hayatı ve Eserleri

Soyu sahabilerden Rûveyfi' b. Sâbit'e dayanan İbn Manzûr'un tam künyesi: “Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-İfrîkî el-Mısırî Cemâlüddîn Ebü'l-Fazl.”¹¹ şeklindedir. Ayrıca İbn Manzûr'un nesebini şöyle zikredenler de olmuştur: “Muhammed b. Mûkerrem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâllüddîn İbn Manzûr el-Ensârî er-Rûveyfi' el-İfrîkî”.¹² İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), İbn Manzûr'un nesebini *Şezerâtü'z-Zeheb* adlı eserinde, “el-Kâdî el-Munşî'u Cemâllüddîn Muhammed b. el-Mûkerrem b. Ali el-Ensârî .” şeklinde ifade etmektedir. Kendisinin İbn Manzûr adıyla meşhur olduğu söylenmektedir. Fakat onun hayatı ve nesebi ile ilgili tarih kitaplarında bu lakap hiç zikredilmemiştir.¹³

Nesebi hakkında farklı görüşler ifade edilirken İbn Manzûr, kendi nesebini, Abdullah b. Mûkerrem b. Rûveyfi' b. Sâbit şeklinde tespit etmekte ve en büyük dedemiz Sâbit, ensârdandır. Ayrıca dedemin nesebimiz ile ilgili şöyle bir yazısını gördüm:

نجيب الدين والد المكرم ابي الحسن علي بن احمد بن ابي القاسم بن حبة بن محمد بن منظور بن معافي
 “بن رفاعه بن جابر بن رويغ بن ثابت (Necîbüddîn Validü'l-Mûkerrem Ebü'l Hasan Alî b. Ahmed b. Ebü'l Kâsım b. Hubke b. Muhammed b. Manzûr b. Muafi b. Rufâ'e b. Câbir b. Rûveyfi' b. Sâbit) şeklinde ifadede bulunmaktadır. Tarihçilerin ittifak ettiği görüşe göre İbn Manzûr'un ve tarihçilerin günümüze ulaşan hiçbir kitabında kendisine lakap olarak İbn Manzûr isminin kullanıldığına rastlanmamaktadır. Arapların âdetine göre

¹¹ Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Kinâne el-Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1349/1930), 4/262.

¹² Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâri ez-Ziriklî ed-Dimaşkî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'Nisa mine'l-A'rab ve'l-Müsta'ribeyn ve'l-Müsteşrikiyn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, 2002), 7/108.

¹³ Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnût vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1413/1992), 8/49.

künyesi Ebü'l-Fazl, lakabı Abdullah olup sekizinci kuşaktan dedesinin ismi olan İbn Manzûr adıyla şöhret bulmuştur. Fakih ve dil âlimi olan İbn Manzûr; ilmine duyulan saygı, mesleğine gösterilen hürmet ve *Dîvân-ı İnşâ*'da (divan kâtipliği) kâtip olarak çalıştığından dolayı "el-Kâdî" diye nitelendirilmektedir. Özetlemek gerekirse üst soyundan dedesi Manzûr'a nisbet edilip onunla şöhret bulduğu için İbn Manzûr diye anılmıştır. Nesebi sahabe olan Rûveyfi' b. Sâbî'te dayandığı için, Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlara yardım edenlere verilen isimden dolayı el-Ensârî, bazı dedelerinin Afrika'da olan Tunus ve Libya ülkelerine yerleşmelerinden dolayı el-İfrikî, kendisi de Mısır'da doğup vefat ettiği için el-Mısırî isimleriyle anılmıştır. Zikredilen nispetlerden bazıları onun yaşadığı zamanda şöhret kazanmıştır. Fakat günümüzde ilim ehli arasında İbn Manzûr diye bilinmektedir.¹⁴

1.2. Hayatı

Mutedil bir şîî olduğu aktarılan İbn Manzûr, h. 22 muharrem 630/m. 8 Kasım 1232 yılında Mısır'ın Kahire şehrinde,¹⁵ bir görüşe göre de Batı Trablus'ta¹⁶ doğmuştur.

İbn Manzûr, babasından aldığı ilk eğitimden sonra çevresinden etkilenecek ilim öğrenmek üzere medrese eğitimine başlamıştır. Küçük yaşlarda Yûsuf b. Muhayyelî, Abdurrahîm b. Tufeyl, İbnü'l-Afif ve İbnü'l-Mukayyer lakabıyla tanınan Ali b. Huseyn el-Hanbelî gibi âlimlerden dilbilgisi, inşâ (resmi yazışmaları belirten edebi tür), fıkıh, hadis vb. dersleri almıştır. Dilbilgisi, lügat, yazı, tarih, hadis isnadı ve rivayetinde başarılı yönleriyle kendini kanıtlamıştır. İlim tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'da resmi görev olarak *Dîvân-ı İnşâ*'da çalışmış, bu görevi ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Kısa süreliğine de olsa kadılık görevini Trablus'ta yapmıştır. Bu görevleri icra ederken ilim tahsiline de devam etmiştir. Ayrıca Kahire ve Şam'da hadis dersleri vermiştir.¹⁷

İbn Manzûr'un İbn Saîd el-Mağribî (685/1286), Alemüddîn el-Birzâlî (ö. 739/1339), Halîl b. Safedî ve ismi bilinmeyen pek çok öğrencisi, kendisinin sahip olduğu çeşitli ilimlerden istifade etmiş; lügat, edebiyat, nahiv ve birçok ilim üzerinden

¹⁴ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetü fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 50-51.

¹⁵ Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1999), 20/171.

¹⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, 7/108.

¹⁷ Kılıç, "İbn Manzûr", 20/171.

Arap dünyasına büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca oğlu Kutbüddîn de bu öğrencilere öncülük etmiştir.¹⁸

Tabakâtü's-Şâfi'iyye adlı eserin yazarı Tâceddin es-Subkî (ö. 771/1370), İbn Manzûr'un ismini; babasının hocaları arasında olmasına rağmen, muhtemelen sırf şîi olduğu için eserinde anmamıştır. Bazı eserlerde İbn Manzûr'un mizah, latife ve nükte tarzında yer alan şiirlerinden yola çıkılarak onun iyi bir şair olduğu ifade edilmektedir.¹⁹

Tarihçiler İbn Manzûr'un vefat ettiği ay hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Muharrem ayının 27. günü veya Şaban ayının 11. günü h. 711 /m. 1300 yılında Mısır'da vefat etmiş, naaşı Kahire'de Karâfe mezarlığına defnedilmiştir.²⁰

1.3. Eserleri

İbn Manzûr oldukça hacimli, çok sayıda uzun ve edebi eser kaleme almıştır. Muhtelif olan ilimlerde derin bilgi sahibi ve uzman olduğunu gösteren istikrarlı fikirleriyle Arap dilinde ihtisar nevinden birçok kitap yazmıştır. Nahiv ve lügat konusunda derin bilgi sahibi olan İbn Manzûr'un yazdığı eserlerin beş yüz cilt olduğu rivayet edilmiştir.²¹ İbn Manzûr'un belli başlı eserlerinden bazıları şunlardır:

- a. *Muhtâr'ül Eġanî fî'l-Ahbâr ve't-Tehânî*
- b. *Sürûrû'n-Nefs bi-Medâriki'l-Havâssi'l-Hams*
- c. *Nisârû'l-Ezhâr fî'l-Leyli ve'n-Nehâr ve Etâyibi'l-Asâ'il ve'l-Eshâr*
- d. *Ahbâru Ebî Nüvâs*
- e. *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*
- f. *Muhtasarü't-Tezkiret'il-Hamdûniyye*
- g. *Lisânu'l-'Arab*

Bu eserler dışında İbn Manzûr'a nisbet edilen muhtasar eserlerden bazıları şunlardır:

- a. *Letafû'z-Zahîre*

¹⁸ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetü fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 62-78.

¹⁹ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu'l-'Arab Özelinde)*, 34.

²⁰ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetü fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 62-78.

²¹ Zirikli, *el-A'lâm*, 7/108.

- b. *İhtisâru Kitâbi 'l-Hayevân*
- c. *Muhtasarü Zehri 'l-Âdâb ve Semeri 'l-Elbâb*
- d. *Muhtasarü 'l- 'İkdi 'l-Ferîd*
- e. *Muhtasarü Sıfatı 's-Safve*
- f. *Muhtasarü Nişvâri 'l-Muhâdara ve Ahbâri 'l-Müzâkere*²²

1.4. Sözlükbilimi ve Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları

Leksikografi terimi için dilimizde sözlükbilimi veya sözlükçülük kelimeleri kullanılmaktadır. Buna mukabil araştırmacılar arasında hala belli bir tercih öne çıkmamıştır. Bunun asıl sebebi ise bu konunun yeterince tartışılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta kimi araştırmacıların iki terimi aynı kavram için kullandığı görülmektedir. Bu durumda öncelikle leksikografi teriminin tarifine bakmak ve daha sonra bu terimin Türkçe karşılığının ne olabileceği konusunu irdelemek gerekmektedir. Bazı kaynaklarda leksikografi, leksikoloji terimiyle beraber anılmış olmasına rağmen tanım daha çok bu iki terimin farklı olan yanlarının belirtmesiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Leksikoloji terimi için şöyle bir tanım yapılmıştır: “Sözlüklerin kelime hazinesi üzerine yapılan tüm çalışmalar için anlambilimde kullanılmakta olan bir terimdir.” leksikografi terimi ise “Sözlük yazarları tarafından gerçekleştirilen sözlük yapımı bilim ve sanatı” şeklinde tanımlanarak leksikografi terimi leksikolojinin bir branşı olarak görülmektedir.²³

Sözlükbilim, herhangi bir dilin veya mukayeseli olarak farklı dillerin söz hazinesini sözlük tarzında ortaya koymak amacıyla usuller geliştirerek kullanım yönlerini gösteren bir dilbilim alanıdır. Herhangi bir dildeki anlam birimlerinin sözlük birim özelliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlük birimler gibi muamele gören farklı birleşimleri dilbilim yoluyla araştıran, bununla birlikte sözlük yapımının geleneksel problemlerini inceleyen bilime sözlükbilim denir.²⁴

²² Kılıç, “İbn Manzûr”, 20/171-172

²³ Erdoğan Boz, “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (İstanbul 2011), 9-10.

²⁴ Galip Yavuz, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, (Haziran 2002), 113.

Yeryüzündeki ilk sözlük çalışmasının nerede, nasıl, ne zaman ve hangi dilin temel alınarak yazıldığı hakkında bir bilgiden yoksun olunmasına rağmen sözlükbilimi çalışmalarının, insanın geçmişi kadar eski olduğu tahmin edilebilmektedir. İnsana yaratılışıyla birlikte dil, konuşma, tanıma ve daha birçok bilginin yanında anlama kabiliyeti verildiği için insanın böyle bir çalışmaya girişmesi gayet doğaldır. Sözlükbiliminde ilk sözlük örneği olarak gösterilen eser, Bawetshi'nin Çince yazılan kırk bin kelimelik sözlüğüdür.²⁵ Ayrıca tarihte ilk sözlük çalışmasını M.Ö. II. Yüzyılda Aristophanes'in (ö. m.ö. 180) yaptığı öne sürülmektedir.²⁶ Amarakumda adıyla bilinen ilk Hint sözlüğü, Amarastha olarak dile getirilmektedir.²⁷ Bazı görüşlere göre tarihte en eski sözlüğün Sami ırkından Asurlular veya Akkadlar tarafından Sümerce ve Akkadca kil tabletlere yazıldığı ve bu sözlüğün M.Ö. 3000'li yıllara dayandığı dile getirilmektedir. Kısaca sözlük çalışmaları çok eskiye dayandırılmaktadır.²⁸

Günümüzde olan bilgilere göre, en erken dil çalışmasının eski Hint'te ve Yunan'da yapıldığı söylenmektedir. Vedalar'ın dosdoğru okunması ve korunması için çalışan birçok dilcinin yetiştiği ve V. Yüzyıldan önce Hint'te iki dilbilgisi okulunun var olduğu bilinmektedir. Ayrıca Hinduizm okullarında öğretilen en eski bilimin dilbilgisi olduğu açıklanmaktadır.²⁹

Asıl konumuza gelirsek Arap toplumunun İslâmiyet'ten önce göçebe hayatı sürdürdüğü için okuma yazma oranının çok düşük olması sebebi ile yazının kullanımı yok denecek kadar azdı, dolayısıyla sözlük ihtiyacı olmamıştır. Sözlük çalışmaları Peygamber efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v) döneminde başlamış, sahabelerin âyet ve hadislerde geçen bazı kelimelerin anlamını Peygamber'imizin beyanıyla öğrenmeleri sözlük çalışmalarına dair ilk adımların atılmasının temelini oluşturmuştur. İslâm dininin etkisiyle birçok eser telif edilmiş, zamanla sözlükbilimi alanında eserler yazılmaya başlamıştır.³⁰

²⁵ Mehmet Kahraman, "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/6, (2016), 3290.

²⁶ Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), 130.

²⁷ Emin Eminoglu, "Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (İstanbul 2011), 95.

²⁸ İsmail Durmuş, "Sözlük", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 37/398.

²⁹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, (Ankara: Engin Yayın Evi, 2006), 16.

³⁰ Abdulhamid Muhammed Ebû Sikkîn, *el-Mea'cimu'l Arabiyye Mederisüha ve Menahicüha*, (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li'Tibâ'a ve'n-Neşr, 1981), 9.

Arap toplumunda sözlük araştırmaları; İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'ân ve hadislerde bulunan garîb kelimeleri anlamaya çalışmanın neticesinde, h. I. Yüzyılın ilk yarısında Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadis ıstılahları ile şöhret kazanmış ve ilk eserler yazılmaya başlamıştır. İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eseri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.³¹ Bu gelişen olaylara bakıldığında, İslâm dininin Arapların yaşantısına girdikten sonra Kur'ân'ın, dil ve sözlük çalışmalarına ne kadar büyük bir etki bıraktığı görülmektedir. Araplar, Kur'ân sayesinde daha önce varlığını sürdürmedikleri yeni bir hayata yelken açmışlardır. İslâmiyetten önce pek fazla ilgilenmedikleri okuma ve yazmaya Kur'ân-ı Kerim'in inmesiyle birlikte daha çok önem gösterip öğrendiklerini hafızalarına yerleştirmek için uğraş göstermiş, elde ettikleri bu bilgileri idrak etmeye ve günlük hayatta uygulamaya çalışmışlardır. İslâmiyet'in evrensel mesajına nail olabilmek için bu dini bilmeyen kişilere anlatabilme ihtiyacı duymuşlardır.³²

Arap dilinde sözlük olarak kabul edilen ilk eser Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-Ayn* adlı eseridir. Arap coğrafyası, Sibeveyhî'nin (ö. 180/796) yazdığı *el-Kitab* adlı eseri şerh etmekle meşgul olduğundan sözlük çalışmalarına X. Yüzyıldan sonra ağırlık vermeye başlamıştır.³³

Araplar İslâmiyet'ten önce ve İslâm'ın ilk yıllarında fitratları gereği fasih ve halis bir Arapça konuşmaktaydılar. Fakat İslâmî fetihler neticesinde Arapların farklı coğrafyalarda başka uluslarla iç içe yaşamaya başlamaları, dilde hatalara ve bazı problemlere neden olmuştur.³⁴ Bundan dolayı zamanın ilim adamları, âyet ve hadislerin yanlış anlaşılmasına neden olacak kelimelerden muhafaza etmek için dil kurallarını belirleyecek çalışmalar başlatmışlardır. Ebü'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688), Arap dilinde gramer çalışmalarına ilk başlayan, nahiv ilminin ana yolunu ilk belirleyen ve Basra dil ekolünün temellerini atan kişi olmuştur.³⁵ Ayrıca Arapların kendileri dışındaki

³¹ Gamze Yüçetürk, *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 6.

³² Mehmet Nuri Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânü'l-Lugat" adlı eserin incelenmesi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006) 10.

³³ Yusuf Akçay, "Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, (İstanbul 2011), 286.

³⁴ Şehabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, (Haziran 2007) 160.

³⁵ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişâd (Lisânü'l-'Arab Özelinde)*, 12.

toplumlarla ilişkileri olmadığından ötürü dilin orijinal yapısında bozukluk olmamış, bu nedenle o dönemlerde sözlüğe gereksinim duyulmamıştır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi İslâmî fetihler neticesinde fethedilen coğrafyalarda İslâm dinine yeni girmiş toplumların bu dini daha iyi anlamaları için İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'ân ve hadisi öğrenme ve anlama çabaları sözlüklerin meydana gelmesinin en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur.³⁶

Abdullah b. Abbas'la başlayan sözlük çalışmaları; Ebû Sa'id Abân b. Sa'leb (ö. 141/759), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), el-Asmaî (ö. 216/831), el-Ahfaş el-Avsat Sa'id b. Mes'a (ö. 215/830 [?]), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Sa'leb (ö. 291/904), el-Makrîzî (ö. 845/1442) vb. âlimlerin çalışmalarıyla devam etmiştir. Başlarda sözlük çalışmaları anlaşılması müşkül olan kimi sözcükleri izah etmek için meydana gelmiş, daha sonraki merhalelerde ise dil ile ilgilenen kişiler ferdi çalışmaları bir araya getirip bröşür (kitapçık) olarak tahvil etmişlerdir. Bu çalışmalara model olarak Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) vakitler, haşereler ve bazı canlılarla ilgili; el-Asmaî'nin nebat, ağaç ve farklı türden hayvanlarla ilgili *Kitâbu'l-İbil*, *Kitâbu'l Hayl*, *Kitâbu Esmâ'l-Vuhuş* ve *Sıfâtuhâ* eserlerini ve Ebû Zeyd'in (ö. 215/830) yağmurla alakalı yaptığı sözlük çalışmalarını örnek olarak belirtebiliriz. Söz ettiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi Arapça sözlük çalışmaları, Avrupa'da yapılan çalışmalardan daha evvel, daha esaslı olmuş ve daha uzun bir müddet muteberliğini devam ettirmiştir.³⁷

Arap coğrafyasında sözlük çalışmaları 7. Yüzyılda meydana getirilirken, Avrupa'da üstünde durulacak nitelikte olan sözlük çalışmalarının 17. ve 18. Yüzyıllarda yapıldığı farz edildiğinde Müslüman dilbilimcilerin sözlük çalışmaları tarihinde ne denli mühim bir iz bıraktıkları net anlaşılabacaktır.³⁸

1.4.1. Arap Sözlük Çalışmasında Kavramsal Boyut

Sözlük; “Herhangi bir dilin kelimelerini, deyimlerini, söyleyişlerini alfabetik sıraya göre düzenleyen ve manalarını izah eden ya da başka dillerdeki karşılıklarını

³⁶ Yücedürk, *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi*, 6.

³⁷ Yavuz, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, 118-119.

³⁸ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 131-132.

veren üründür.” şeklinde tanımlanmaktadır. Arapça da ise sözlük terimi; “Mu‘cem” “Kamus” ve “Lügat” şeklinde karşılanmıştır.³⁹

مُعْجَم kelimesi عَجَم kökünden olup “عَجَم” sözlükte “doğruluğunu sorgulamak”, “denemek” ve “imtihan etmek” anlamlarına gelir. Bu kelime “إِفْعَال” babından olduğu vakit أَعْجَم kelimesi “anlaşılmayacak şekilde konuşan”, “kelimeyi noktalamak” ve “harfe nokta koymak” anlamına gelmektedir. مُعْجَم kelimesi ism-i mef‘ul olup “anlaşılmayan”, “kapalı”, “noktalı” ve “noktaları belirtilmiş harf” gibi anlamalara gelmektedir.⁴⁰ مُعْجَم kelimesinin ilk kullanımı Ebû Ya‘la (ö. 210-307) h. 3. asra dayandığını *el-Mu‘cem* adlı eserinde ifade etmiştir. Daha sonra “el-Mu‘cem” başlığı altında bir çok eser yazılmıştır. Bu eserlerin çoğunda alfabetik sıraya riayet edilmiştir. Bu eserler arasında en önemli olanlarından bazıları şunlardır: Ebû’l Kâsım el-Beğâvî’ye (ö. 351/963) ait *Mu‘cemu’s-Sahâbe*, İbn Kâni’ye (ö. 360/971) ait *Mu‘cemu’s-Sahâbe*, Teberânî’ye (ö. 360/971) ait *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*, Ebû Bekr el-İsmâîlî’ye (ö.371-982) ait *el-Mu‘cem fi’l-Esâmî*, İbn Cemî’ye (ö. 402/1015) ait *el-Mu‘cem*’dir.⁴¹

قَامُوس kelimesi قَمَس kökünden olup “deniz, denizin derinliği, ortası ve büyüklüğü” anlamlarına gelir.⁴² قَامُوس kelimesi Batlamyus’un (ö. 168 [?]) görüşüne göre Grekçe bir kelime olan ‘okeanus’tan (okyanus) geldiğini ifade etmiştir. Coğrafyacı olan Araplar bu kelimeyi “ûkiyânûs” tarzında almış ve anlamını tam ifade edecek şekilde “Bahru’l-ûkiyânûsi’l-muh’it” (Arzı kuşatan deniz, Atlas Okyanusu) biçiminde kullanmışlar. Zamanla bu terkip “el-Kâmûsu’l-Muhît” şeklini almıştır. IV/X. Yüzyılın ortalarından başlayarak bazı Arap müelliflerinin sözlüklerine “el-Muhît” (deniz-okyanus) adını vermeleri bir örf halini almıştır. Sâhib b. ‘Abbâd (ö. 385/964) yazdığı sözlük kitabına *el-Muhît*, İbn Sîde *el-Muhkem* ve ‘l-Muhîtu’l-A‘zam ismini vermiştir. Bu örfün bir devamı olarak el-Fîrûzâbâdî’nin yazdığı sözlük eserine *el-Kâmûsu’l-Muhît* ismini vermesidir. Bu eserin ilim dünyasında çok fazla ilgi görmesinden kâmûs kelimesi “sözlük” manasında kullanılmaya başlanmıştır.⁴³

³⁹ Yücetürk, *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi*, 1.

⁴⁰ Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîki’t-Turâsi fi Müesseseti’r-Risâle, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1135.

⁴¹ Yücetürk, *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi*, 1.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3316.

⁴³ Durmuş, “Sözlük”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37/398.

لُغَاةٌ kelimesi لُغُو kökünden olup “dil”, “lehçe”, “bir kavmin dili veya lehçesi” “geçersiz ifade” ve “hatalı” anlamlarına gelir.⁴⁴ Bu kelime başka bir ifadeyle “herhangi bir toplumdaki bireylerinin düşünce ve duygularını birbirine anlatmak için kullandıkları sözcüklerden oluşan eser” demektir.⁴⁵

1.5. Sözlük Türleri

Sözlükbilimi çağdaş manada incelendiğinde, dil denilen insanlar arası iletişim aracının tamamını kapsayan bu bilimin dar olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı bu bilim dilin tüm cihetlerini incelemeye çalışmıştır. Bunun neticesinde de Arap sözlük çalışmasının boyutları çoğalmış fakat farklı gruplandırmalar basit bir şekilde anlaşılır olmuştur. Bu sınıflandırmaya bakıldığında sözlükler: Mevzularına, manalarına ve terim olarak ifadelerine göre ayrılmaktadır. Bir başka ifadeyle sözlükler: Hazırlanış amaçlarına, özelliklerine, yazılışlarına ve içeriğine göre sınıflandırma yapılmıştır. Bununla birlikte birden fazla dildeki kelimeleri açıklayan, öğrenim amaçlı ve genel amaçla hazırlanan sözlükler, zamanlı ve kurallı sözlükler gibi birçok tür ve şekilde sınıflandırılan sözlükler de bulunmaktadır. Hulasa genel olarak bakıldığında bu şekilde sınıflandırıldıkları gibi başka ve daha farklı biçimde de pek çok sınıflandırma yapılmıştır.⁴⁶

Arap dili edebiyatında sözlükçülüğü: belli konulara hasredilmiş ve içerisinde belli yöntemler takip edilip, dilin bütün ayrıntılarını içine alması amaçlanan sözlükler (alfabetik) olmak üzere iki ana başlık altında incelemek mümkündür.⁴⁷

1.5.1. Konularına Göre Sözlükler

Dilbilimciler hazırlamış oldukları sözlükleri farklı bir amaç ve gaye ile hazırlamış olduklarından içerik olarak bakıldığında telif edilen sözlükler arasında konularına göre sözlükler bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz sözlükleri iki alt başlık altında ele almak mümkündür.

1.5.1.2. Tek Bir Konu Üzerine Yazılan Eserler

Tek bir konu üzerine yazılan eserler beş gruba sınıflandırma yapılabilir.

⁴⁴ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîkî't-Turâsî fî Müesseseti'r-Risâle, 1331.

⁴⁵ Yücetürk, *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi*, 2.

⁴⁶ Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin “Tercümânü'l-Lugat” adlı eserin incelenmesi*, 14.

⁴⁷ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 226.1

a. Belli Konulardaki Eserler: Bu tarz sözlüklerin meydana gelmesine sebep olan bazı dil alimlerin, şehir merkezlerinde olan yahut çöllerde seyahat ederek bedevi Araplarla görüşerek onlardan derledikleri sözcükleri; dilin zenginliğini gösteren yer isimleri, insan, hayvan, bitki, doğa vb. ile ilgili yazmayı konu edinenlerden oluşan eserler şeklinde telif edilmiştir. Bu tür sözlüklere örnek olarak en-Nadr b. Şümeyl'e (ö. 204/820) ait *Kitâbü's-Silâh*, Ebû Ubeyde'ye (ö. 209/824 [?]) *Kitâbü'z-Zer'*, Ebû Zeyd el-Ensârî'ye (ö. 215/830) ait *Kitâbü's-Şecer*, *Kitâbü'l-Matar*, ve *Kitâbü'l-Libe' ve'l-Leben*, el-Esmâ'î'ye (ö. 216/831) ait *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'n-Nebât*, *Kitâbu Halki'l-İnsân* ve *Kitâbü'd-Dârât* eserler türünün en güzel örneklerindendir.⁴⁸

b. Kur'ân'daki Garîb Kelimeleri Açıklayan Eserler: Bu tarz sözlükler dini literatürü, anlamaya ve anlatmaya özgü çabaların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla hazırlanan eserler Arapların hazırladıkları ilk sözlük çalışmalarıdır. Ayrıca sayı olarak hiç de azımsanmayacak kadar fazladır. Bu tür sözlüklere örnek olarak el-Ferrâ'a ait *Me'ânî'l Kur'ân*, Râğıb el-İsfahânî'ye ait *el-Müfredât*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî'ye (ö. 210/825) ait *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* vb. türde yazılan eserler bu grup altında yer almaktadır.⁴⁹

c. Hadislerdeki Garîb Kelimeleri Açıklayan Eserler: Dil âlimleri bir yandan Kur'ân'daki garîb kelimeleri anlamaya ve anlatmaya yönelik çalışmalar yaparken bazı dil âlimleri de bir yandan Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadislerinde bulunan garîb kelimeleri açıklamaya yönelik çalışmalar yaparak bu türden eserler yazmaya çalışmışlardır. el-Herevî, Şümeyl, Şeybânî (ö. 206/821), el-Esmâ'î, İbn Kuteybe (ö. 276/887), el-Harbî vb. gibi daha pek çok alim tarafından *Garîbü'l-Hadîs* adı altında eserler yazmışlardır. Zemahşerî'ye ait *el-Fâik fî Garîbü'l-Hadîs* vb. türde yazılan eserler bu grup altında yer almaktadır.⁵⁰

d. Fıkıhla İlgili Terimleri Açıklayan Eserler: Fıkıh, İslâmî ilimler arasında önemli bir konumu olan; Dinimizin ibadet, günlük yaşam ve hukuk ile bağlantılı olan mevzuların tümünü kapsayan bir ilimdir. Bu ilimler arasında da fıkıh ilmiyle ilgili yazılan eserler arasında kapalı ve anlamı bilinmeyen kelimeler olduğundan bu kelimelerin anlaşılması için çalışmalar yapılmış ve birçok eser yazılmıştır. Bu tarz eserlerden bazıları şunlardır: Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'ye (ö.

⁴⁸ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 226-227.

⁴⁹ Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânü'l-Lugat" adlı eserin incelenmesi*, 15-16.

⁵⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 412-415.

370/980) ait *ez-Zâhir fî Garîbi Elfâzi 'ş-Şâfî*, İsmail en-Nesefî'ye (ö. 537/1142) ait *Tilbetü't-Talebe fî'l Istilâhâtü'l-Fıkhiyye*, en-Nevevî'ye (ö. 676/1277) ait *Tehzibü'l-Esma ve'l-Lugat*, el-Ba'î el-Hanbelî'ye (ö. 709/1309) ait *el-Mutli* vb. eserler bu türden yazılan gruba dahildir.⁵¹

e. İstilah sözlükler: garîb kelimeleri; kur'an, hadis ve fıkıh vb. ilimlerde açıklayan eserlerde olduğu gibi bir de çeşitli ilim dalındaki istilahları bir arada derleyen eserler yazılmıştır.⁵² Bu tarz eserlerin belli başlı olanlardan bazıları el-Hârîzmî'ye (ö. 387/997) ait *Mefâtihu'l-'Ulum*, el-Cürcânî'ye (ö. 816/1413) ait *et-Ta'rîfât*, et-Tehânevî'ye ait (ö. 1158/1745) *Keşşâfû Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'ye ait *el-Külliyât* ıdır.⁵³

1.5.1.3. Birden Fazla Konuyu Birlikte İşleyen Eserler

Kitâbü's-Sıfât yada el-Garîbü'l-Musannaf olarak isimlendirilen bu tarz eserler, yukarıda söz edilen tek bir konuyu ele alan eserlerin aksine bir çok konuyu bir arada toplayan, bir nevi konulara göre düzenlenmiş mu'cemler niteliğindedir. İnsan, hayvan, bitkiler vb. gibi varlıkların vasıfları bu tarz eserlerde bâblar halinde bir arada ele alınmış ve serdedilmiştir. Bu tarz eserlerin en tanınmış olanları şunlardır: Miskîn el-Herevî'ye (ö. 224/838) ait *el-Garîbü'l-Musannef*, İbnü's-Sikkî't'e (ö. 244/858) ait *Tehzîbi'l-Elfâz*, Ebü'l-Hasan Alî b. El-Hüseyn el-Hünâî'ye (ö. 310/922) ait *el-Münecced fî'l-Luga*, Ebû Abdillâh el-Hatîb el-İskâfî'ye (ö. 420/1029) ait *Mebâdi'ü'l-Luga*, es-Seâlibî'ye (ö. 429/1038) *Fıkhu'l-Luga*, ve İbn Sîde'ye ait *el-Muhassas* dır.⁵⁴

1.5.2. Alfabetik Sözlük Türleri

Batıda yapılan sözlük türlerinin arasında en yaygın metot, masdarın öge başı olarak ele alınmasıdır. Arap coğrafyasında yapılan sözlük türlerinde ise bu durum daha farklı ele alınmıştır. Genel olarak fiilin üçüncü tekil şahsı ya da harflerin sesbilim yoluna bakılarak sözcüğün ana harfleri, asli öge olarak tertip edilmiştir. Bununla beraber harflerin mahreçleri, kelime kökünün son harfî, kelimenin ilk harfî esas alınarak

⁵¹ Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânu'l-Lugat" adlı eserin incelenmesi*, 20-22.

⁵² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 230.

⁵³ Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânu'l-Lugat" adlı eserin incelenmesi*, 43-44.

⁵⁴ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 233.

ve kelimenin okunduğu biçimiyle tertip edilerek hazırlanmış bu tarz sözlükler genel olarak dört sınıfa ayrılmıştır.⁵⁵

1.5.2.1. Harflerin Mahreçlerini Esas Alan Sözlükler

Bu özellikte olan sözlükler harflerin çıkış yerlerine göre dizilmiştir. Örneğin: Halil b. Ahmed (ö. 175/791), ilk defa Arapça sözcüklerin sıralamasında alfabetik sırayı düşünmüştür. Ancak söz konusu *Kitâbu'l-‘Ayn* adlı eserinde Halil b. Ahmed önceliği boğazdan çıkan harfler, daha sonra dil, diş ve dudak harfleriyle başlayan sözcükler ile tetkik etmiştir. İllet harflerini ise en son ele almıştır. Ayn (ع) harfiyle başlayan bu esere Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-‘Ayn* adını vermiştir. Bu eserin başka bir özelliği ise hadislerle istiḥâdî tatbik etme konusundadır. Daha sonraki sözlükler kadar hadis içermese de emsal olması hasebiyle önem arz etmektedir. Dört yüz elliye yakın hadis bu eserde şâhit olarak kullanılmıştır. Bu grupta yer alan bazı eserler şunlardır: Ebû Alî el-Kâlî'ye (ö. 356/967) ait *el-Bâri' fi'l-Luğa*, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'ye (ö. 370/980) ait *Tehzîbü'l-Luğa*, Sâhib b. Abbâd'a (ö. 385/995) ait *el-Muhît fi'l-Luğa*, İbn Sîde'ye (ö. 458/1066) ait *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-‘A'zam*'dır.⁵⁶

1.5.2.2. Kelimelerin Son Harflerini Esas Alan Sözlükler

Bu özellikte olan sözlüklerden biri Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'ye (ö. 350/961 [?]) ait olan *Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luğati'l-Arab* adlı eseridir. Fârâbî bu eseri altı kısma ayırmış ve bu kısımları kelimelerin yapısına göre sâlim, muzâ'af, misal, sülâsi ve mehmuz olarak belirlemiştir. Daha sonra her birini, isim ve fiil olmak üzere iki kısma ayırmıştır.⁵⁷ Bu grupta yer alan bazı eserler şunlardır: İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'ye (ö. 400/1009'dan önce) ait *Tâcu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-‘Arabiyye*, İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) ait *Lisânu'l-‘Arab*, Fîrûzâbâdî'ye (ö. 1205/1791) ait *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Murtazâ ez-Zebîdî'ye (ö. 1205/1791) ait *Tâcu'l-‘Arûs*'dur.⁵⁸

1.5.2.3. Kelimelerin İlk Harfleri Esas Alan Sözlükler

Bu özellikte olan sözlüklerden biri İshâk b. Mirâr eş-Şeybani'ye (ö. 213/828 [?]) ait olan *Kitâbu'l-Cîm* adlı eserdir. Meşhur olan bu ismi dışında *Kitâbu'l-Hurûf* ve *Kitâbu'l-Luğât* isimleriyle de anılmaktadır. eş-Şeybani, eserini yazarken ilk harfleri

⁵⁵ Yavuz, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, 119.

⁵⁶ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstiḥâd (Lisânu'l-‘Arab Özelinde)*, 15-16.

⁵⁷ Cemal Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları II.” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (Ocak 2014) 337.

⁵⁸ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 133.

esas alıp alfabetik olarak düzene koymuştur. Fakat ikinci ve üçüncü harflerde alfabetik düzene özen göstermemiştir. Buna rağmen kelimeleri alfabetik düzene koyan ilk âlim olmuştur.⁵⁹ Bu yöntem çağımızda kullanılan en yaygın metottur. Bu grupta yer alan bazı eserler şunlardır: İbn Düreyd'e (ö. 321/933) ait *el-Cemhere*, İbn Fâris'e (ö. 395/1004) ait *Mu'cemu Makâyisi'l-Luğa*, ve *el-Mucmel fi'l-Luğa*, Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) ait *Esâsu'l-Belâğa*, er-Râzî'ye (ö. 666/1268'den sonra) ait *Muhtâru's-Sihâh*, Kahire Arap Dil Kurumu tarafından çıkarılan *el-Mu'cemu'l-Vasît*'tir.⁶⁰

1.5.2.4. Kelimenin Okunuş Şeklini Esas Alan Sözlükler

Bu özellikte olan sözlüklerde kelimeler, klasik Arapça sözlüklerde olduğu gibi kök tertibi kuralına göre değil okunduğu gibi alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir.⁶¹

Zemahşerî'nin *Esâsul-Belâğa*'sı ile başlayan sistem üzere yazılan Feyyûmî'ye (ö. 770/1368-69) ait *el-Misbâhu'l-Munîr*, Butrus el-Bustânî'ye (ö. 1300/1883) ait *Muhîtu'l-Muhît*, Abdullah b. Mîhâil el-Bustânî'ye (ö. 1854/1930) ait *el-Bustân* vb. sözlükler bir sözcüğün anlamına ulaşmak için o kelimenin ekstra harflerinden arınması ve hazfedilmiş harflerin geri dönmesi gibi bazı yöntemler iktiza ettiği için dilbilimcilerin bazılarına göre eğitimde kullanılışı zor olduğu için bazı lügat alimleri tarafından “et-Tertibu'n-Nutkî” adı altında bir sistem meydana getirilmiştir. Bu sisteme göre “الثقة” kelimesi “وَقِي” kökünden değil, okunduğu gibi “الثقة” kelimesinden aranarak bulunur.⁶² Abdullah el-Alaylî'ye (ö. 1996) ait *el-Merca'*, Cubrân Mes'ûd'a ait *er-Râid*, Luvîs Ma'lûf el-Yesûî'ye (ö. 1947) ait *el-Muncidu'l-Ebcdî*, Hâil el-Cer tarafından hazırlanan *Larous* vb. eserler bu grupta yer alır.⁶³

1.6. Lisânu'l-'Arab'ın Sözlükler Arasındaki Yeri

Lisânu'l-'Arab, günümüze kadar yazılan Arapça sözlüklerin en önemlilerindendir. Bu sözlük, *es-Sihâh* adlı sözlük gibi son harfi esas alarak yazılan sözlükler arasında değerlendirilmiştir. İbn Manzûr, bu sözlüğü hazırlarken *es-Sihâh*, *et-Tehzib*, *el-Muhkem*, *en-Nihâye* ve *et-Tenbîh ve'l-Îzâh 'Ammâ Vaka'a fi's-Sihâh* adlı eserlerden istifade etmiştir.⁶⁴

⁵⁹ Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları II.”, 333.

⁶⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 241-242.

⁶¹ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 148.

⁶² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 251.

⁶³ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 133.

⁶⁴ Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları II.” 344.

Arap dilinde günümüze ulaşan en önemli lügatlardan biri olan *Lisânu'l-'Arab* adlı eserin yazarı İbn Manzûr, eserini oluşturmada önce mukaddimesinde daha önce yazılan eserleri eleştirerek şu hususları dile getirmiştir: “Daha önce yazılan sözlüklerdeki kelimelerin adet olarak az olması, yerel olması, sınıflanma konusunda yetersiz kalması ve başarısız biçimde yazıldığından dolayı bu eseri kaleme alıyorum.” Bu eseri yazarken dönemin sahih, güvenilir ve içerik olarak en sağlam lügatı olan *Tehzîbü'l-Luğa* ve *es-Sihâh* adlı eserlerle birlikte *el-Muhkem*, *en-Nihâye* ve *et-Tenbîh ve'l-Îzâh 'Ammâ Vaka'a fi's-Sihâh*⁶⁵ adlı eserlerden yararlandığını açıklamış ve not etmiş, asli gayesinin ise Kur'ân ve hadis dili olan Arapçayı muhafaza etmek olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶

Lisânu'l-'Arab, Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı eserinin mukadimesinde söz edildiği gibi o eserin sahih ve güvenilir olmasından dolayı sahih düzene göre dizayn edilmiş; kelimelerin kökleri, son harfleri bab, ilk harfleri ise fasıl ismiyle alfabetik olarak sıralanmıştır.⁶⁷

Lisânu'l-'Arab'ı diğer lügatlardan ayıran en önemli özelliği, dil dışında farklı konulara yer vermesiyle bir ansiklopedi ünvanı kazanmasıdır. Lügatın kök ve türev olarak 80 bin kelime içerdiğinden söz edilmektedir.⁶⁸ Bu eser, lügat ilminde büyük önem arz etmesinin yanında birtakım dilbilimciler tarafından bazı yönleriyle eleştirilmiştir. İstifade ettiği eserlerdeki bazı kelime ve anlamları kayıt almaması, bazı kelime ve anlamlara önem vermemesi, bazen isimleri bazen de fiilleri öne getirmesi, hatta bir kısım sözcük ve anlamlardan vazgeçmesi gibi sebeplerden dolayı tenkit edilmiştir. Ayrıca Abbasiler dönemine kadarki edebî materyallerden yararlanması, sonraki edebî eserlerin dili ve halkın konuşması fasih kabul edilmediği için bunlara önem vermemesi gibi hususlardan dolayı da eleştiriye maruz kalmıştır.⁶⁹

İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eseri kelimelerin son harfini esas alarak düzenlenen sözlüklere benzemesine örnek olarak Fârâbî'ye (ö. 350/961 [?]) ait olan *Dîvanu'l-Edeb*, adlı eser ve *el-Kâmûsu'l-Muhît* ile *Tâcu'l-Arûs* zikretmek mümkündür. Buna ek olarak el-Cevherî'nin Arap sözlük çalışmasında yeni bir metodun başlangıcına

⁶⁵ Kılıç, “*Lisânu'l-'Arab*”, 27/195.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/6-7.

⁶⁷ Kılıç, “*Lisânu'l-'Arab*”, 27/195.

⁶⁸ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetü fi Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 8.

⁶⁹ Kılıç, “*Lisânu'l-'Arab*”, 27/195.

sebebi olan *Tâcu'l-Luğa* ve *Sihâhu'l-Arabiyye* adlı eseri örnek verilebilir. Ayrıca el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*'inde kelimelerin son harfini esas alan metodu uygulamıştır. *Tâcu'l-Arûs* adlı eserin yazarı ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i şerh etme gayesi ile ondan önce yazılan sözlük ve dil kitaplarından yararlanması, üslup ve tarz yönüyle *Lisânu'l-'Arab* gibi görünmektedir.⁷⁰ Bu yönüyle el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eseri de İbn Manzûr'un eserine benzer özellikte bir çalışma sayılmıştır.⁷¹

İbn Manzûr, bu esere mükaddimeden sonra *Tehzîbü'l-Luğa* adlı eserin sonunda yer alan mukattaa harfleri ve Harâllî'den (ö. 637/1240) naklen alfabe harflerinin çıkış yeri ve nitelikleri olmak üzere iki bab (bölüm) daha ilave etmiştir. Bölümlerin başlarında ele alınan harflerin çıkış yerleri ve nitelikleri ile bu mesele hakkındaki uyuşmazlıklar konusunda âlimlerin görüşleri farklı kaynaklardan nakillerle yazılmıştır.⁷² Bu sözlükte kelimeler sıhah metoduna göre sıralanmış; sözcük kaynağının son harfleri bab, ilk harfleri fasıl ismiyle alfabetik olarak dizilmiştir. Ortada bulunan harfler arasında da alfabetik sıraya riayet edilmiş, türemiş sözcüklerde ise kök harflere itibar edilmiştir. Bu dizime göre köklerinin son harfi hemze olan, ilk kısmı; yâ harfi olanlar ise son kısmı teşkil etmiştir.⁷³

Lisân'ul-'Arab'ta kelimelerin manaları salt lügat anlamlarıyla açıklanmamış bunun yanı sıra itikâdî, fikhî, veya ahlâkî yönleriyle de açıklandığı için bu sözlük diğer mu'cemlere nazaran daha kapsamlı olmuştur. Ayrıca araştırılan sözcüklerin, yer yer örnekler getirilerek, farklı lehçelerdeki kullanım şekillerine de değinilmiştir. Dolayısıyla kelimelerin açıklamalarında âyet, hadis, Arap şiiri ve Arap kelimelerinden örnek getirilerek eserde istişhâd yöntemi yoğun bir şekilde uygulanmıştır. İbn Manzûr'un istifade ettiği eserlerde bulunmayan örneklere yer vermesi, başka eserlerden de yararlandığını göstermektedir. Çünkü örnek olarak getirdiği bazı hadis ve şiirler yukarıda bahsi geçen kaynak eserlerde bulunmamaktadır. Geniş kapsamlı bir sözlük olarak ansiklopedik bir nitelik kazanmasından söz edilmektedir.⁷⁴

⁷⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 242-244.

⁷¹ Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", 140-141.

⁷² Kılıç, "Lisânu'l-'Arab", 27/195.

⁷³ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetü fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 83-88.

⁷⁴ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu'l-'Arab Özelinde)*, 31-32.

Söz konusu eserde sözcüklerin yapılan sayımlara göre kelime kapasitesi 80 bin sözcük olup sülâsî 6538, rubâî 2548, humâsî 187 kelime olmak üzere toplamında 9273 kök sözcük yer aldığı söylenmektedir.⁷⁵

İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* adlı eserini h. 22 Zilhicce 689/m. 26 Aralık 1290 yılında tamamlamıştır. İlk olarak Bulak yayınevi tarafından 1299-1308 tarihinde Fâris eş-Şidyâk'ın düzeltmesiyle yirmi cilt halinde basılmış, daha sonra birçok defa neşredilmiştir.⁷⁶

Yûsuf Hayyât ve Nedim Mar'aşlî tarafından neşir edilen yirmi cildin bir ve dördüncü ciltlerinde bulunan sözcükler kökün ilk harfine göre alfabetik olarak sıralanmış, son cildinde Fransızca ve İngilizce anlamları ile birlikte Arap dil akademisyenlerin onayıyla ilmî ve kurallı tabirler eklenmiş, ismi *Lisânu'l-'Arabi'l-Muhît* şeklinde değiştirilerek neşredilmiştir. Bu eser, yayınladıktan sonra ilim ehlinin dikkatini çekmiştir.⁷⁷

Lisânu'l-'Arâb adlı eserle ilgili olarak ihtisar (kısaltma), tashih (düzeltme), ta'lik (ekleme), fihrist ve tenkit (inceleme) tarzında birçok çalışma yapılmıştır. Sözlük önce Abdullah b. Muhammed ed-Demenhûrî (ö. 1027/1618) adlı kişi tarafından ihtisar edilmiş, fakat eser tamamlanamamıştır. Daha sonra Abdullah İsmâil es-Sâvî, *Tehzîbu'l-Lisân* adıyla sözcükleri ilk harfine göre sıralayarak ihtisar ve tehzip (yeniden düzenlemek) etmiştir. Muhammed en-Neccârî adlı kişi de aynı isim ve aynı metotla ihtisar ve tehzip edip, bir kısım ilaveler eklemiştir. Abdülemîr Ali Mühennâ liderliğindeki bir kurul ise sözlüğe *Lisânu'l-Lisân Tehzîbu Lisâni'l-'Arab* ismini vererek ihtisar etmiştir. *Lisânu'l-'Arâb* adlı sözlükte bulunan hataların düzeltilmesine ilişkin ilk çalışmanın Muhammed el-Hüseynî'nin Bulak baskısında yer alan tashih notları olduğu söylenmektedir. Daha sonraki çalışma ise Ahmed Teymur Paşa'nın (ö. 1349/1930) yazdığı *Tashîhu Ağlâtı Lisâni'l-'Arab* adlı eserdir. Abdusselâm Muhammed Hârûn'un (ö. 1408/1988) bu konuda yaptığı çalışma *Tahkîkât ve Tenbîhât fî Mu'cemi Lisâni'l-'Arab* isimli eserdir. Ayrıca sözlükteki hatalarla ilgili birçok makale yazılmıştır. Son zamanlarda birtakım değişiklikler yapılarak farklı indeks ve fihrist ciltleri eklenmiş, bağımsız indeksler de hazırlanmıştır. Ayrıca Yâsîn el-Eyyûbî

⁷⁵ Kılıç, "Lisânu'l-'Arab", 27/195.

⁷⁶ Muhammed, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyetü'l-Kur'âniyetu fî Lisâni'l-'Arab li-İbn Manzûr*, 72.

⁷⁷ Kılıç, "Lisânu'l-'Arab", 27/195.

sözlükte geçen şairler ile ilgili bir indeks hazırlayıp bu indekse *Mu‘cemu’ş-Şu‘arâ’ fî Lisâni’l-‘Arab* adını vermiştir. *Lisânu’l-‘Arab*’ın Beyrut 1968 baskısını esas alan Halîl Ahmed Amâyire ve Ahmed Ebû’l-Heycâ, ayrıntılı bir indeksini yapmışlardır.⁷⁸

İbn Manzûr eserini yazarken daha önce yazılmış sözlük, tefsir ve hadis gibi kaynaklardan istifade ettiğini kendi yazdığı eserinde dile getirmiştir. Lakin en fazla istifade ettiği eser, garîb türü eserlerden *en-Nihâye* adlı eserdir.⁷⁹ *Lisân’ul-‘Arab* ve *en-Nihâye*’de sözcüklerin ve manaların hemen hemen aynı olması; istişhâd için kullanılan ayetler, hadis ve şiirlerin çoğunlukla birbiriyle uyuşması; *en-Nihâye* adlı eserin, İbn Manzûr’un istifade ettiği eserler arasında olduğunun en açık göstergesidir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta yer alıp da *en-Nihâye*’de olmayan bir sözcük neredeyse yoktur. Benzer sözcüklerin açıklamasında istişhâd amacıyla kullanılan ve *Lisânu’l-‘Arab*’ta olup da *en-Nihâye*’de olmayan bir hadis yok denecek kadar azdır. Bunlardan İbn Manzûr’un, en fazla istifade ettiği kaynağın *en-Nihâye* adlı eser olduğu anlaşılmaktadır. İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab* eserinde dilbilimci, hadisçi ve tefsircilerden alıntı yaptığı ve onların eserinden istifade ettiği bilinmektedir. Bu âlimler arasında el-Kisâi (ö. 189/805), el-Ferrâ (ö. 207/822), ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbnu’l-Anbârî (ö. 328/940), el-Ezherî (ö. 370/980), Sa‘leb, Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004), el-Cevherî, el-Herevî (ö. 434/1043), İbn Sîde ve Ebû Musa el-Medîni (ö. 581/1185) daha ismini yazmadığımız birçok âlim yer almaktadır.⁸⁰

⁷⁸ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu’l-‘Arab Özelinde)*, 32-33.

⁷⁹ Garîb: Bkz. Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, “Garîb” *Türkiye Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1996) 13/374-375.

⁸⁰ Avcı, *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu’l-‘Arab Özelinde)*, 39-40.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD

2.1. Arap Dilinde İstişhâd Yöntemi ve Unsurları

İstif‘al babından olan “اِسْتِشْهَادٌ” (istişhâd) kelimesi, “شَهِدَ” (şe-hi-de) kökünden türemiş bir masdardır. Bu kök sözlükte alâ (عَلَى) ve lâm (لِ) harfi cerini aldığında “Karşı ve lehine tanık olmak ve görmek” anlamını ifade etmektedir. Bâ (بِ) harfi cerini aldığında ise “Şahitlik için bir kişinin yardımını istemek” anlamına gelir.⁸¹ İstilah manası olarak istişhâd, nahiv kurallarını ispat etmek için bir kelimenin veya ifadenin doğruluğunu kanıtlamaya yarayan âyet, hadis ve Arapların kullandığı meşhur sözlerle örnek verip onunla hüküm koymaktır.⁸² *Haşiyetu ‘İkdu’n-Nâmî ‘alâ Şerhî Halli’l-Me‘akid* adlı eserde şâhid (istişhâd) şöyle tarif edilmiştir: “Mütekellimin Kur‘ân, şiir ve fasih kelandan örnek getirip bir kelimeyi veya bir ifadeyi kurallarına uygun ispat etmesidir.” Getirilen örneğe şâhid denir, çoğulu ise şevâhid’tir.⁸³ Birçok kaynakta ihticâc (اِحتِجَاجٌ) ve istidlâl (اِسْتِدْلَالٌ) gibi kelimelerin de istişhâdla aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁸⁴ Örneğin *fî Usûli’n-Nahv* adlı eserde ihticâc, istişhâdla aynı anlamda kullanılmıştır. İhticâc, senedi sahih olan fasih bir Arabın nakli bir delille geçerli bir kuralın veya bir kelimenin oluşması amacıyla kullandığı bir yöntemdir.⁸⁵

Hiçbir ilimde, bir hüküm koymak için herhangi delil ortaya atmadan o hükmü ispat etmek mümkün değildir. Bu durum, nahiv ilminin kuralları içerisinde de yer almaktadır.⁸⁶

Arap dilbilimcilerin, istişhâda ihtiyaç duymalarının sebepleri şunlardır: Arap milletin gerçekte fetihlerin sonucunda acemlerle iç içe girip, Arap olmayanların şehirlerinde yaşamaları; neticesinde dilleri, fikirleri, ahlak ve örflerinin tabii bir sonuç olarak bozulmasıdır. Bununla birlikte özellikle dini muhafaza etmek için ileri görüşlü

⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/2108.

⁸² Azîze Fevâl Bâbeti, *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’n-Nahvi’l-‘Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1992), 1/561.

⁸³ Muhammed Nuri b. Hacı İsmail Nas el-Esteli, *Haşiyetu ‘İkdu’n-Nâmî ‘alâ Şerhî Halli’l-Me‘akid*, thk. Fuad Mahmud Nasır (Midyat: Nuru Sabah Yayıncılık, 2011), 46.

⁸⁴ Cengiz, *Endülüs Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 213.

⁸⁵ Saîd el-Efğânî, *fî Usûli’n-Nahv*, (Beyrut: el-Mektebetu’l-İslâmî, 1987), 6.

⁸⁶ Özbalıkçı, *Kur‘an ve Hadis’in Arap Gramerindeki Rolü*, 44.

kişiler, bu durum karşısında dil konusunda oluşacak hataların önüne geçmek amacıyla dil ve gramer çalışmalarında istişhâd metoduna başvurmuşlardır.⁸⁷

İlk istişhâdın hangi konuda, ne zaman, kim tarafından yapıldığının kesin olarak ispat edilmesi elbette kolay değildir. Bununla birlikte mevcut olan kaynaklara göre istişhâdın ilk kez âyetlerde geçen garîb (kapalı-mübhem) kelimelerin tefsiriyle başladığı düşünülmektedir. Arap dilinde dil ve gramer çalışmalarının Kur'ân'a dayandığı malumdur. Bu bağlamda istişhâd metodunun Kur'ân'daki garîb kelimeler konusunda yazılan ilk tefsirlerde yer alması gerekirdi. Ne yazık ki, günümüze kadar varlığını sürdüren bu tür eserler yok denecek kadar azdır. Bu nedenle yapılan ilk istişhâdı bulmak için yeterli veriye ulaşılamamaktadır. Fakat h. II. yüzyılın sonlarından bu zamana kadar ulaşılabilen Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde, tabakat ve edebiyat kategorisinde yer alan eserlerde bu konuyla ilgili bilgiler vardır. Kur'ân'da yer alan garîb kelimeleri şiir ve nesirden örnek göstererek açıklamak, istişhâdın ortaya çıktığı zamanda ve daha sonraki zamanlarda yazılan eserlerde görülmektedir.⁸⁸

Eserlerin bir kısmında geçen nakiller şöyle tahlil edilmiştir: Muhammed b. Selâm (ö. 225/839) bazı hocalarından şöyle rivayet etmiştir: “Ömer b. Hattâb (r.a.) (ö. 70/689) iyi bir şairdi. Herhangi bir problem karşısına çıktığı zaman şiir inşâd (Şiir okuma) ederdi.”⁸⁹ Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) şöyle rivayet etti: “Ömer minber üzerindeyken ‘Ey insanlar! Yüce Allah’ın şu âyeti hakkında ne diyorsunuz?’ “ *لَا يَأْخُذْهُمْ* “علي تحوُّفٍ” ‘Yahut da kendilerini azar azar yakalayıp helak etmesinden emin mi oldular?’⁹⁰ diye hitap edince orda bulunanlar sustu. Benî Hüzeyl kabilesinden ihtiyar bir adam, “Ey Müminlerin Emiri! Bu bizim lügatımızdır. *الَّتَحْوُفُ أَيُّ التَّنْقِصِ* (bir şeyden azar azar almak)” dedi. O esnada bir adam o ihtiyara dönerek “Ey filan! *مَا فَعَلَ دَبُّكَ؟* (Borç durumun nasıl)” şeklinde seslenince ihtiyar, “*تَحَوُّفُهُ أَيُّ تَنْقِصُهُ* (Azar azar azalttım)” diye cevap verdi. O adam da bu durumu Hz. Ömer’e dönerek haber verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer o ihtiyara “Araplar şiirlerinde bunu biliyorlar mı?” diye sordu. İhtiyar da “Evet” dedi ve ardından “Bizim şairimiz Ebû Kebîr el-Hüzelî, Devenin

⁸⁷ el-Efğânî, *fî Usûli'n-Nahv*, 6.

⁸⁸ Özbeklikçi, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (1989), 369.

⁸⁹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l- Hâncî, 1418/1998), 1/241.

⁹⁰ Elmalılı Hamdi Yazır Meali (Erişim 15 Ağustos 2021), Nahl 16/47.

dolgun ve yüksek olan hörgücünün yük almasıyla yavaş yavaş eridiğini görünce şöyle tasvir etmiştir:”

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَأْمِئًا قَرْدًا كَمَا تَخَوَّفَتْ عُودَ النَّبْعَةِ السَّقْنُ

“Hayvanın yükü, devenin dolgun ve yüksek hörgücünü eritti.

Nasıl ki zımpara geminin tahtalarını eritiyorsa.” diye karşılık verdi.

Hiz. Ömer daha sonra: “Ey insanlar! Cahiliye döneminde olan şiir divanınıza dikkat ediniz. Çünkü içinde kitabınız olan Kur’ân’ın açıklaması ve sözlerinizin anlamı vardır.” şeklinde konuşmasını bitirdi.⁹¹ Bu açıklamayla Hiz. Ömer istişhâd metodunun şiirle kullanılmasının yolunu açmıştır.

İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: “Yüce Allah’ın indirdiği Kur’ân’da bir kelimeyi anlamadığınızda şiire başvurun, çünkü şiir Arapların divanıdır.” İstişhâd konusunda İbn Abbas’tan daha çok söz edildiği bilinmektedir.⁹² Bir gün İbn Abbas’ın yanına Hüzeyl kabilesinden bir adam gelmiş, onun şiirden istişhâd getirerek bir âyete açıklık getirmesini istemiştir. Bu durum, sahabe döneminde istişhâd yönteminin ve varlığının önemini ortaya koymaktadır. Sahabe ve tâbiünden garîb ve müşkil kelimelerin Kur’ân’da bulunması, onların bu kelimeleri şiir ve lügatla istişhâd ettikleriyle ilgili nakillerin varlığını göstermektedir. Dilbilimciler bu nakillerin gerçek olduğunu, bunun aksini düşünenlerin ise büyük bir yanlışın içerisinde olduklarını vurgulamaktadırlar.⁹³

el-Ferrâ’nın *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eserinde ifade ettiğine göre ilk istişhâd, İbn Abbas’a aittir. Eserde yazıldığına göre وَلَكِنْ لَا تُؤَاعِدُوهُمْ سِرًّا “Yalnız onlarla gizlice anlaşıp nikâh ve münasebet kurmayın.”⁹⁴ âyetini tefsir ederken “السِّرُّ” kelimesinin cimâ (nikâh) manasına geldiğini söylemiş ve İmruülkays’ın (ö. 540 dolayları) şu beytini okuyarak istişhâd etmiştir:

أَلَا زَعَمْتُ بِسَبَاسَةِ الْيَوْمِ أَنَّنِي كَبُرْتُ وَأَلَّا يُشْهَدَ السِّرُّ أَمَّا لِي

“Doğrusu! Besbase bugün benim için kocayıp ihtiyarlaştığımı,

⁹¹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdül-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006), 12/332.

⁹² Ebû Bekir Muhammed b. Kasım b. Beşşar el-Enbarî, *Kitâbü İzâhi’l-Vakf ve’l-İbtidâ’ fî Kitabillahi ‘Azze ve Celle*, thk. Muhammed Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Mecme ‘u Lugatî’l ‘Arabiyye, 1971), 1/100-101.

⁹³ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru Turâs, 2008), 1/293-294.

⁹⁴ Ali Fikri Yavuz Meali (Erişim 15 Ağustos 2021), Bakara 2/235.

Benim gibilerin nikâha şahit olmamaları gerektiğini iddia etmiş!

Bu eserde geçen birkaç farklı örnekte İbn Abbas'ın aynı şekilde istişhâd ettiği karşımıza çıkmaktadır. İbn Abbas'ın sadece şiirle istişhâd etmediği, Kur'ân âyetleri ve bedevilerin güzel sözleriyle de bu metodu uyguladığı görülmektedir. Örneğin Zeyd b. Sabit'in (r.a.) (ö. 45/665 [?]) نُشِيرُهَا “*Bir araya getiriyoruz.*”⁹⁵ şeklinde okuduğu âyeti İbn Abbas, نُشِيرُهَا şeklinde okumuş, manasının ise diriltmek olduğunu belirtmiştir. İbn Abbas, bu kırâatını ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَثَرَهُ “*Sonra, dilediği vakit onu diriltir.*”⁹⁶ âyetiyle istişhâd etmiştir.⁹⁷

Bedevilerin güzel sözüyle de “الْبَغْلُ” kelimesinin anlamını öğrenir. Bir gün bedeviye “*Bu devenin sahibi kimdir?*” diye sorması üzerine bedviden “أَنَا بَعْلُهَا” (sahibi benim) cevabını alınca İbn Abbas, “الْبَغْلُ” (sahib) kelimesinin böyle bir anlamı olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Başka bir yerde ise İbn Abbas, رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا “*Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında sen hak olanı hükmet.*”⁹⁸ âyetindeki “افتح” kelimesinin manasını Himyerli Zîyezen'in (ö. 575 [?]) kızının eşine karşı söylediği “أَفَاتِحُكَ” (Seni mahkemeye vereceğim.) sözünü işitmeyene kadar bilmediğini, فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “*Gökleri ve yeri açarak yaratan...*”⁹⁹ âyetindeki “فاطر” kelimesinin manasını da iki bedevinin kuyu hakkında tartışması sırasında aralarından birisinin “أَنَا فَطَرْتُهَا” (Onu ilk ben kazdım.) şeklinde konuşması sonucu, ilk kez duyduğunu belirtmek istemiştir. Bu nakillerde, İbn Abbas'ın bir kısım âyetlerin anlamını idrak ederken şiirle olduğu kadar âyetle ya da fasih bedevilerin sözleriyle de istişhâd ettiğini bildirmesi bu hususta çok önemlidir.¹⁰⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde İbn Abbas'ın istişhâd ettiğinden, “وَ” “اِحْنَجْ ابْنُ عَبَّاسٍ” (İbn Abbas delil getirmiştir.) diyerek söz etmiştir.¹⁰¹

Ebû Celd şöyle rivayet ediyor: “*Ben Nâfi' b. Ezrak'a bakıyordum. Derinlere dalmış ve derin derin bir düşünce içerisindeydi. Kendisine, ben cehennem yedi kapısı olduğunu keşfettim, en şiddetlisi ve en sıcak olanında hâricilerin yeri olacaktır, dedikten sonra Nâfi'’e (ö. 117/735) “Sakin onlardan olma! dedim.”. Nâfi', Abdullah*

⁹⁵ Ali Bulaç Meali (Erişim 15 Ağustos 2021), Bakara 2/259.

⁹⁶ Diyanet İşleri Yeni Meali (Erişim 15 Ağustos 2021), Abese 80/22.

⁹⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî vd., (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Misriyye 1955), 1/153.

⁹⁸ Yazır, Â'râf 7/89.

⁹⁹ Bahaeddin Sağlam Meali (Erişim 16 Ağustos 2021), Fâtır 35/1.

¹⁰⁰ Özbalıkçı, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, (1989), 371-379.

¹⁰¹ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî vd., 1/174.

İbn Abbas'a Kur'an'da ve Kur'an dışında bulunan bazı hususları sormak için başvuruda bulundu. İbn Abbas, ona âyetleri tefsir ediyor, o da kabul edip sahipleniyordu.¹⁰²

Ebû Ubeyde (ö. 18/639), Ma'mer b. Müsennâ'dan (ö. 209/824 [?]); Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), İkrime'den (ö. 105/723) rivayet ediyor: “*Abdullah İbn Abbas'ı gördüm, yanında Nâfi' vardı. Ona soru soruyor, ondan dille ilgili istişhâd talebinde bulunuyordu. Ona, وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَى “Geceye ve içinde topladıklarına”*¹⁰³ âyetini sordu. İbn Abbas'ta وَمَا جَمَعَ ‘Topladığı şeylere’ diye cevap verdi. ‘Peki, Araplar bunu biliyor mu?’ diye sorunca İbn Abbas'ta ‘Sen şu beyti hiç duymadın mı?’

إِنَّ لَنَا فَلَانِصًا حَقَائِقًا مُسْتَوْسِقَاتٍ لَوْ يَجِدُنَ سَائِقًا

“Bizim genç dişi develerimiz vardır.

Hayvanları güden biri olsaydı, o develer toplanırlardı.” diye karşılık verdi.

Ebû Ubeyde bu isnadı yukarıda geçtiği gibi rivayet etmiş, onun dışında rivayet edenlerde olmuştur. Müberred (ö. 286/900), bu rivayeti daha farklı olarak şu şekilde aktarmıştır: “*Nâfi' Yüce Allah'ın رَبُّكَ تَحْتَكَ سَرِيًّا ‘Rabbin, senin alt yanında bir su arki yarattı.’*¹⁰⁴ âyetini sorunca İbn Abbas da şöyle cevap verdi: “الْجَنُودُ” (su arkı ya da su cetveli). Nâfi' ‘Peki istişhâdın var mı?’ deyince şu beyti okudu:”

سَلْمًا تَرَى الدَّالِجَ مِنْهَا اِزْوَرًا إِذَا يَعْجُ فِي السَّرِيِّ هَرَّ هَرًا

“Kovadan su taşıyanı meyilli görürsün.

Su arkına kovayı daldırdığında ses çıkarır.”¹⁰⁵

Yine bir başka örnekte, Nâfi' mescide girdiği esnada İbn Abbas'ın havuzun üzerinde ayaklarını suya daldırmış bir şekilde oturduğunu görüyor. Orda bulunan insanlar, ona tefsir hakkında soru soruyorlardı. Nâfi' ona “*Allaha yemin ederim ki senden daha cesur birini görmedim.*” şeklinde tavır gösterince İbn Abbas, ona “*Annen seni yitirsin. Benden daha cesaretlisini söyleyeyim mi?*” diyerek soruyla karşılık verir, o da “Evet.” der. İbn Abbas'ta “*İlim sahibi olup da ilmini gizleyen ve ilim sahibi olmayıp konuşandır.*” şeklinde cevap verir. Nâfi' “*Sana birşeyler sormak istiyorum bana öğretir misin?*” diye istekte bulununca, İbn Abbas “*Dilediğini sor.*” diyerek cevap verir. Nâfi', حَتَّى يَنْبَيَّنَ لَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ “Şafağın aydınlığı, gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar.”¹⁰⁶ âyetini sorar. İbn Abbas, “الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ

¹⁰² el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 3/163.

¹⁰³ DİB. Yeni Meali, İnşikâk 84/17.

¹⁰⁴ Yavuz, Meryem 19/24.

¹⁰⁵ el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 3/163-164.

¹⁰⁶ DİB. Yeni Meali, Bakara 2/187.

”الخيط الاسود سواد الليل“ (siyah iplik: gece karanlığı) diye cevap verir.¹⁰⁷ Ferrâ, Müberred, Enbârî ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) eserlerinde istişhâd ile ilgili gerçekleşen bu olayların olduğu yüzlerce nakil geçmektedir.

Arap dilinde ilk olarak istişhâdın, sahabe döneminde çıktığı, Kur'ân'daki bazı garîb kelimelere açıklama yapma maksadıyla başladığı bize gelen nakillerden öğrenilmektedir. İstişhâd konusunda en çok adı geçen İbn Abbas olduğu görülmektedir. İbn Abbas ile Nâfi' arasında geçen hadiselerin birçok değişik rivayetinin olması, ravi zincirinin çeşitli yollarla bize ulaştığını göstermektedir. İlk olarak Kur'ân, hadis, şiir ve Arapların nesir sözleri ile istişhâd edilmiş; daha sonra bu metod, zamanla gelişerek ve çeşitli ilimlerde uygulanarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁰⁸

Arap dilinde asıl gaye nahiv, sarf ve lûgat ilmidir. Arapçada dilbilgisi kaidelerinden hüküm çıkarmak için başvurulacak en mühim kaynaklar arasında öncelikle Kur'ân daha sonra sırasıyla hadis, şiir ve Arap sözü olmak üzere dört unsur vardır. Nahiv, sarf ve lûgatla ilgilenen ilim adamları Kur'ân ve hadis dışında h. II. yüzyılın ortaları dâhil olmak üzere, o dönemlerde de şiir ve Arap sözü ile istişhâd edildiğini belirtmektedirler.¹⁰⁹

Dilbilgisinde istişhâdın metodu nakli delilleri içine aldığı kadar kıyasa esas teşkil eden delilleri de içine almaktadır. Bundan dolayı nakli delillerden vazgeçmek imkânsız olduğu için istişhâdı terk etmek söz konusu olmamıştır. Kur'ân, istişhâda en uygun unsurdur. Bu nedenle Kur'ân, en çok itibar edilen istişhâd unsurudur.¹¹⁰ Bunun dışında kullanılan diğer istişhâd metotları hadis, şiir ve Arap sözüdür. Bunlar dilbilimciler tarafından tahlil edilip nahiv, sarf ve lûgat kaidelerini ortaya çıkarıp ispat ettikten sonra faydalanmak için sunulmuştur. Hadisle istişhâdın caiz olduğunu söyleyenler olduğu gibi caiz olmadığını söyleyen ilim adamları da vardır. Ayrıca dilbilimciler Arap şiirlerinin tamamını istişhâd olarak kabul etmemişler, bu şiirleri

¹⁰⁷ el-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ'* thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, 1/76-77.

¹⁰⁸ Özbalıkçı, "Arap Dilinde İlk İstişhâd", (1989), 377-378.

¹⁰⁹ Ramazan Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 54-56.

¹¹⁰ Özbalıkçı, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, 44-45.

söyleyen şairleri farklı dönemlere ayırarak bu dönemlere birtakım isimler vermişlerdir.¹¹¹

İstişhâd için râvide emanet, doğruluk ve güvenilirlik şartı vardır. Ayrıca kadın, çocuk, akıllı olmayan ve kâfir olanın sözleriyle de istişhâd edilmiş, fasık olanın nakli kabul edilmemiştir. Bir kısım dilbilimciler istişhâdın şahitlikte olduğu gibi iki kişi tarafından olması gerektiğini savunmuşlarsa da bu ifadeye itibar edilmemiştir. Çünkü naklin temelinde hoşgörü vardır. Bundan dolayı kadın ve köleden duyulan nakil kabul görmüştür. Nakledenin kim olduğu bilinmiyorsa istişhâdı kabul edilemez.¹¹² İstişhâda engel olmayan lehçelerin kaynaşması veya iki kişinin ya da daha çok kişinin rivayeti ile nakledilmesi, ölçü ya da uyak zoruyla gerçekleşen farklılıkların olması; sözler ve kelimelerin istişhâd olarak gösterilmesine engel teşkil etmemektedir. Manası belirsiz olan ve gramer kurallarına uymayan, muhtemel manaları belirsiz olan sözlerle istişhâd kabul edilmemiştir. Bu temel bilgiler nahiv, sarf ve lügat ilimlerinde kullanılır.¹¹³

Birçok nahiv eserinde bazen şevâhid yerine misal uygulanır. Lakin şevâhid ile misal anlam olarak birbirinden farklı manaları içermektedir. Misal, kuralların anlaşılması ve istifade edene ulaşması için zikredilen cüziyyata denir. Şevâhid ise dil bilgisi kurallarını delillendirmek için kendisinden yararlanılan âyet ve Arapların kullandığı güvenilir sözlerle kullanılan cüziyyattır. Şevâhid misalden daha özeldir.¹¹⁴

2.1.1. Arap Dilinde İstişhâd Unsurları

Arap dilinde nazım ve nesir olmak üzere istişhâd edilen Arap sözleri iki kısma ayrılır. Arap şiiri, nazım türü istişhâd unsuru iken; Kur'ân, hadis ve Arap kelamı ise nesir türü istişhâd unsurlarıdır. Aşağıda istişhâda esas kabul edilen unsurlar tek tek ele alınacaktır.

2.1.1.1. Nazım Türü İstişhâd Unsuru

Arap şiiri, nazım türü istişhâd ögesidir. Şiirin bir istişhad unsuru olarak kullanımı detaylı bir şekilde incelenecektir.

¹¹¹ Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Aralık 1990), 67-74.

¹¹² es-Süyûtî, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'iha*, 1/138-143.

¹¹³ İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 23/397.

¹¹⁴ Sa'düddîn Mes'ud b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et- Teftâzânî, *Mutavvel 'ala'l-Telhîs*, nşr. Bosnevi Hacı Muharrem Efendi (İstanbul: Dar Saâdet, 1891), 10-11.

2.1.1.1.1. Şiir ile İstişhâd

Şiir (شعر) kelimesi; masdar türevinden olup “bilmek”, “farkına varmak”, “güzel” ve “ölçülü söz söylemek” anlamına gelmektedir.¹¹⁵ Şiir ve şair kelimelerinin kökü, ilk manası ve son anlamları hakkında birtakım tahminlere ve kıyaslara dayanır. Arap dilbilimcilerin bir kısmı şiir ve şairin “شعر” (ş‘ar) kökünden olduğunu, Kur’ân’da “farkına varmak” ve “sezme anlamında” olan “شعر” (ş‘are) fiilinden geldiğini belirtmişlerdir. Bir diğer kısmı ise “شعر” (ş‘are) ve “شعر” (ş‘ura) fiillerini “nazmetmek” ve “şiir söylemek” anlamında kullanmışlardır.¹¹⁶

Arap edebiyatında meşhur bir sözde şöyle geçer: “*Şiir Arapların divanıdır.*” Arapların hayatını anlamak için şiire başvurmak gerekmektedir. Çünkü Araplar şiir aracılığıyla soylarını, asaletlerini, konumlarını ve geçirdikleri zamanı muhafaza etmişlerdir. Dilbilimciler istişhâd konusunda şiire önem verip, hatta bunu en önemli araç olarak göstermişlerdir.¹¹⁷

Eski Arap şiiri, dil ile ilgili kaideleri ve luğavî gereçleri açıklamanın yanı sıra onları ispat etme konusunda da ayrı bir öneme sahiptir. Bu öneminden dolayı “şevâhid” denildiği vakit akla ilk gelen istişhâd unsuru Arap şiiridir. İbn Abbas; Resûlullâh’ın (s.a.v.) sünnetini, yüce Allah tarafından indirilen diğer semavî dinlerden elde edilen bilgileri ve Cahiliye dönemindeki şiirleri istişhâd olarak kullanmıştır. Zamanla dirayet tefsirlerinin tedvinine başlanması sonucunda ilk iki öge azalmaya başlamış, Cahiliye şiiri ise daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁸

Dil âlimleri sarf, nahiv ve lûgat gibi çalışmalarda Arap şiirini esas almıştır. Dilciler, şairleri tabakalara; şiirleri ise devirlere ayırmışlardır. İstişhâd konusunda eski Arap şiiri dört grupta değerlendirilmiştir:

a. Câhiliye zamanı şairleri: Bunlar, İslâmiyetten önceki dönemde yaşamış şairlerdir. Ayrıca bu gruba Câhiliyyûn adı da verilmektedir. Akla ilk gelen şairler ise İmrûülKays ve el-A‘şâ’dır (ö. 7/629 [?]).

¹¹⁵ Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîki’t-Turâsî fi Müesseseti’r-Risâle, (Beyrut: Müesseseti’r-Risâle, 2005), 416

¹¹⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2014), 71.

¹¹⁷ Mahmud Muhammed el-‘Amudî, *Mevkîfu’d-Demâmeynî mine’l-İstişhâd bi-Şi‘ri’l-Muvellidin fi Devî ‘Kitabihi el-Minhelü’s-Sâfi*, Mecelletü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, 12/2 (Haziran 2004), 534.

¹¹⁸ Cengiz, *Endülü’s Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 232.

b. Muhadramûn şairler: Bunlar, Câhiliye ve İslâmî dönemi bir arada yaşamış olan şairlerdir. el-Hansâ (ö. 24/645), Ka'b b. Zuheyr (ö. 24/645 [?]), Lebîd b. Rebî'a (ö. 40/660) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]) gibi şairlerdir.

c. İslâmiyyûn şairler: Bunlar İslâmî zamanda yetişmiş, yaşamış şairlerdir. Ayrıca bu şairlere İslâmî dönemi şairleri denildiği gibi “mutekaddimûn” da denilmiştir. el-Ahtal (ö. 92/711), et-Tırmîh (ö. 105/723), el-Ferazdak (ö. 110/728) ve el-Kumeyt (ö. 126/744) gibi şairler İslâmiyyûn şairleridir. Bu üç gruptaki şairler “kudemâ” diye isimlendirilmiştir.

d. Muvelledûn şairler: İlk saydığımız üç grup dışında kalan şairler bu isimle anıldığı gibi “muhdesûn” ismiyle de anılmaktadır. Beşşâr b. Burd (ö. 167/783) ve Ebû Nuvâs (ö. 198/813 [?]) gibi şairlerdir.¹¹⁹

İlk üç gruptaki şairler “kudemâ” diye isimlendirilmiştir. İslâmiyetin ilk döneminden itibaren dildeki bozulmalar meydana gelince, istişhâd edilen şairlere belli bir kısıtlama getirilmiştir. Nitekim el-Asmaî, şiirleriyle istişhâd edilecek sonuncu şairin İbn Herme (ö. 150/767) olduğunu söylemiştir. İlk iki grupta bulunan şairlerin şiirleriyle istişhâd etmek ittifakla geçerlidir. Üçüncü grup için ise sahih olan, onların sözüyle istişhâd etmektir. Lakin el-Hasan Basrî (ö. 110/728), Abdullâh b. Ebî İshâk (ö. 117/735), Abdullâh b. Şubume (ö. 141/761) ve Ebû 'Amr İbnu'l-'Alâ (ö. 154/771) gibi âlimler; el-Kumeyt, el-Ferazdak, Zürrümme (ö. 117/735) vb. şairleri bazı şiirlerinde hata yaptıkları için eleştirmiş ve onların muvelledûn şairler olduklarını belirtmişlerdir. Dördüncü grup için ise sahih olan, onların sözüyle mutlak bir şekilde istişhâd etmemektir.¹²⁰ Lakin Zemahşerî, tercihini sözü güvenilir muvelled şairlerin şiiriyle istişhâd etmenin caiz olması yönünde kullanmıştır. Onun izinden giden eş-Şarîh'ul Muhakkık (Radî el-Esterâbâdî) (ö. 688/1289'dan sonra) diye anılan âlim de Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) şiirlerini birkaç yerde istişhâd etmiştir. Celâlüddîn es-Süyûtî (ö.911/1505), *el-İktirah fî Usûli'n-Nahv* eserinde muvelledûn ve muhdesûn şairlerin şiirleriyle istişhâd etmenin caiz olmadığı konusunda dilbilimciler arasında ittifak olduğunu; Zemahşerî, *el-Keşşâf* eserinde bu grupta olan şairlerin şiiriyle istişhâd

¹¹⁹ Özbeklikçi, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 53-56.

¹²⁰ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 233-234.

ettiğini ve Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) bu şairlerin şiirleriyle istişhâd ettiğinden söz edilmektedir.¹²¹

2.1.1.2. Nesir Türü İstişhâd Unsurları

“نَشْرًا و نَشْرًا” kelimeleri masdar olup sözlükte “saçmak, serpmek, dağıtmak, aksırmak, serpiştirmek, üzerine saçmak, tohumu serpmek ve düz yazı” anlamlarına gelmektedir.¹²² Ayrıca bu kelime, manzum dışında düzenlenen söz anlamına da gelmektedir. Terim olarak ise düz yazı ile söz kurallarına uygun anlatılan bir söz dizemi anlamına gelmektedir. İnci taneleri pozisyonundaki kelimeler; şiirde tertipli bir şekilde belli bir kaide ve vezinlere göre dizilmiş boyunluğu; nesirde ise böyle tertipli ve kaide kurallara uymayan dağınık inci tanelerini temsil etmektedir. Ayrıca nesir, şiire göre daha fazla olduğundan dolayı çoğaltma anlamıyla da ifade edilmiştir. Buna ek olarak nesir yazınsal zerafeti karşılayan, birbirini izleyen kaideler bütünüdür. Bu sebepten ötürü günlük uğraşlarımızda kullanılan söz ve yazılar nesir olarak ifade edilmemektedir. Mensûr bir üslupla vahyedilen Kur'ân, şiir ve nesrin en müthiş vasıflarını kendinde derlemekle beraber şiir ve nesir kaidelerinin çok daha üstünde bir yapıya sahiptir. Arap nesrini, tarz ve içerik cihetinden cezbetmiş yazınsal mektuplar, yazınsal eserler ve hutbeler ondan ustalıkla alınan alıntılarla güçlendirilip donatılmıştır.¹²³

Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadisleri, duaları, mektupları ve dört halifenin mektupları İslâm'ın ilk dönemlerinde nesrin en mühim örneklerinden olmuştur. Resûlullâh'ın (s.a.v.) hutbe irad ederken ve mektuplarındaki tarzı sahâbeleri etkisi altına almıştır. Bu netice, bilhassa ona şahsen yakın olan Hz. Ali (r.a.) (ö. 40/661), Zeyd b. Hâris (r.a.) (ö. 8/629) ve Ebû Hureyre (r.a.) (ö. 58/678) gibi sahâbelerde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum Emevilerin karmaşık döneminde mühim bir yeri olan hitabetin ilerlemesine hız kazandırmıştır. Câhız, şiirin konularıyla birlikte hitabetin konularını, türlerini, hitabetin diğer gruplardan nitelik açısından üstünlük vasfı seciyeye ait mevzuları, hutbelerde olan benzer anlatım ve basmakalıp şekilleri incelemiştir. Emevilerin emiri olan Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) kâtiplik görevini yapan Ebû'l A'lâ Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725) ile resmi kitâbetin telif esasları

¹²¹ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektbetü'l-Hanci, 1997), 1/6-8.

¹²² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3839.

¹²³ Durmuş, “Nesir”, *Türk Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33/6.

belirginleşmeye başlamıştır. Abbasi döneminde ise İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) risalesiyle yazınsal risale tarzının geleneksel biçimi sahiplenmiş, bu tarz Câhız'ın risalelerinde zirveye ulaşmıştır. Bermekiler ve Sûliler'den oluşan kâtipler, Abbâsi'nin yönetiminde nüfuz sahibi olmalarından dolayı edebî risalelerin ilerleyişi sürdürülmeye devam etmiştir.¹²⁴

2.1.1.2.1. Kur'ân Âyetleri ile İstişhâd

Kur'ân, Arap dilbilimcileri tarafından delil olma yönünden esas kaynak olarak kabul edilmektedir. Nesir türlerinden olan Kur'ân,¹²⁵ istişhâd konusunda başı çekmektedir. Zira Kur'ân, gramer kurallarının ispat edilip yazılmadığı bir zamanda bile dönemin şahitlerinin yadırgamadığı, tüm toplumun hayran kaldığı ve edebiyat âlemine tarz ve biçim olarak meydan okuyarak, bu üslûpta herhangi bir beşerin söyleyemeyeceği şekilde indirilmiştir. Bununla birlikte dünyanın var oluşundan yok oluşuna kadar hiçbir kitaba nasip olmayacak güvencede, mütevâtir olarak nesilden nesile nakledilmiştir. Kur'ân bugüne kadar kırâat rivayetleri aracılığıyla bize ulaşmış, okuyuş şekli konusunda âlimler icmâ etmiştir. Tevâtüren nakledilen en güvenilir metindir. Dolayısıyla âyetler ve kırâatleri, kıyasa esas teşkil eden en önemli unsur olmuştur. Bilhassa Müslümanların eşi ve benzeri görülmeyecek şekilde Kur'ân'ın ibaresinin yazımına ve ezberlenmesine verdikleri özen ile tahrif olmasına izin vermeden günümüze kadar ulaştırmaları, bu kitabın hadis ve şiir gibi diğer öğeleri geride bıraktığını göstermektedir. Zira bu öğeler sağlam olsa da sözlü ve kayıtlı şekilleri ile intikallerinin güvenilirliği, Kur'ân düzeyine ulaşamamaktadır. Bundan dolayı ilim ehli nahiv, sarf, lügat ve belağat ilimlerinde Kur'ân'la istişhâd etme konusunda icmâ etmişlerdir.¹²⁶

Kur'ân, Allah'ın kelâmı olmasından dolayı, en mühim kaynak olarak Arap dilinde zirvedeki yerini almaktadır. Bu bilgiler göz önüne alınınca, istişhâd konusunda diğer kaynaklarla da kıyas edildiği zaman Arap dilinde en muteber kaynağın Kur'ân olduğunun ve bunda şüpheyne mahal olmadığına neticesine varılmaktadır.¹²⁷

¹²⁴ Muhammet Selim İpek, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 4-5.

¹²⁵ Edebi Yazılar: şiir ve fenni nesir diye iki kısma ayrılır. Fenni nesir, şiir dışında kalan her tür yazıya denilmiştir. Bkz. Ahmed el-İskenderî, vd., *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabi*. (Kahire: el-Matba'atü'l-Emîriyye bi-Bulak 1936). 1/34-36.

¹²⁶ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 215-216.

¹²⁷ Ramazan Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 37-38.

Celâlüddîn es-Süyûtî *el-İktirâh* adlı eserinde şunları kaydeder: “*Kur’ân’ın Arapça dilbilgisinde istişhâd edilmesi konusunda âlimler; kırâatlerin ister mütevatir ister âhâd veya şâz olsun câiz olduğunu, şâz olan kırâatler için bilinen kıyasa zıt olmadıkça istişhâdın cevâzı hakkında ittifak halindedirler. Fakat bilinen kıyasa aykırı olsalar dahi ona kıyas etmek câiz olmamasına rağmen bu kırâatın benzeri olan ile istişhâd edilebilir. Zikri geçen bu şâz kırâatlerle istişhâd mevzusu nahivciler arasında ihtilafli bir problem olsa da istişhâd konusunda bir ihtilaf görmedim. Lakin fıkıhçılar şâz kırâatlerde ihtilafa düşmüşlerdir.*”¹²⁸

el-Bâğdadi (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-Edeb* adlı eserinde şunları vurgular: “*Ulu ve yüce Rabbimiz’in kelamı olan Kur’ân’dan daha fasih ve daha belîğ bir kelim yoktur. Mütevatir ve şâz kırâatlerle istişhâd edilmesi câizdir. İbn Cinnî (ö. 392/1002), el-Muhtesab fî Tebyîni Vücûhi Şevâz adlı eserinde bu hususa açıklık getirmiştir.*”¹²⁹

Celâlüddîn es-Süyûtî ve el-Bâğdadi’nin yukarıda anlatılan açıklamalarında görüldüğü gibi onlardan önce Kur’ân âyetleriyle istişhâd konusunda ihtilaf olmamıştır. Bununla birlikte kendilerinden önceki âlimlerin bu konuda aynı fikirde olanların görüşleri ise eserlerinde ancak imâ ve işaret yoluyla yer bulmuştur.¹³⁰

Modern araştırmacılardan el-Afgânî (ö. 1909/1997) ise şu ifadelere yer verir: “*Kur’an âyetleriyle istişhâd meselesinde Kur’ân’ı Kerim’in metninde yer alan mütevatir ve güvenli naklin başka bir kelimada benzeri olmadığını, bu yüzden nahiv, sarf ve belâğat ilimleri için bu ilimlerle iştigal edenler ihtilafa düşmeden en güvenilir kanıt olduğunu söylemişlerdir. İlâveten Kur’ân’ın mütevatir, âhad ve şâz kırâatlerinin Arapça dilinde kanıt ve hüccet olduğu kabul edilmektedir. Kırâatçılardan, şâz kırâatlerin okuyuşunu yasaklamalarına rağmen nahiv ve lügatçiler bu kırâatlerle istişhâd etmişlerdir. Çünkü her hâlükârda senet olarak Arapça kelamında Kur’ân dışında kullanılan daha kuvvetli ve daha sahih bir delil yoktur.*”¹³¹ Tâhâ Hüseyin ise (ö. 1973) “*Kur’ân-ı Kerîm, bütün mevsûk şiir ve nesirlerden daha evvel Arap gramerine temel vazifesi gördüğünde hiçbir şüphe yoktur.*” diyerek sözlerine devam ederken “*Kur’ân’a hâs bir gramer, yalnız temenniye şâyan değil, elzemdir de. Kur’ân’ın kendisi buna temel vazifesi görmelidir.*” fikrini savunur. Kısacası dilbilimcilerin tümü fark

¹²⁸ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv*, thk. Abdülhakim ‘Atiyye, 39.

¹²⁹ el-Bâğdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, 1/9.

¹³⁰ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 216.

¹³¹ el-Efgânî, *fî Usûli’n-Nahv*, 28-29.

gözetmeksizin herhangi bir şart ve koşula gitmeden Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâdı onaylamışlardır.¹³²

Dilbilimcilerin bir kısmı, Kur'ân âyetleriyle Arapça dil ilimlerinde istişhâd hakkında eleştirel adım atarak istişhâd konusunda esas kaynağın Arap şiiri olduğu hakkında kanıtlar getirmişlerdir. Bu tür kanıtlarını da şöyle müdafaa etmişlerdir: Kur'ân âyetlerinin bile kendisine mukayese edildiği yegâne kaynak Arap şiiridir. İstişhâd konusunda gerçek olan Arap şiiridir. Ana unsurun her vakit başka kanıtlara tercih edilmesi şarttır. Bu durumda, istişhâd konusunda Arap şiirinin geri kalan argümanlara göre tercih edilmesi gereklidir. Arap şiiri, Kur'ân âyetleriyle istişhâd edilmesinden daha müstahaktır.¹³³ Bu düşüncede olanların delillerine pek çok yönden cevaplar verilmiştir. Şöyle ki, Câhiliyye döneminde Araplar şair ve şiire önem verip değer verseler de Arap şiirine asıl katkıyı ve önemi veren şüphesiz İslâm dini olmuştur. Zira İslâm'ın gelişiyile ilim adamları tefsir, hadis ve gramer bakımından isti'mâl etmek için pek çok sayıda şiir hıfzetmişler, ayrıca bu şiirleri eserlerine aktarmışlardır. Örneğin, İbnü'l-Enbârî, binlerce şiiri Kur'ân âyetlerinin farklı yerlerinde istişhâd etmek için ezberlemiştir. Yine İmâm Şâfiî, (ö. 204/820) on bine yakın şiir ezberlemiştir.¹³⁴ Bu vaziyet bazı kişilerin açık, bazı kişilerin de dolaylı beyanlarından ve bir de o kişilerin Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri ve farklı kırâatleriyle istişhâda şahsen yer vermiş olmalarından anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Celalüddîn es-Suyûtî'nin de söz ettiği gibi âlimler içinde Kur'ân'la istişhâda ters düşenin olmadığına neticesine ulaşılmaktadır. Kısacası dilbilimcilerin tümü fark gözetmeksizin herhangi bir şart ve koşula gitmeden Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâdı onaylamışlardır.¹³⁵

2.1.1.2.2. Kırâatlerle İstişhâd

القِرَاءَة (el-Kırâat), sözlükte “okumak anlamında” olup “الْقُرْآن” kelimesiyle aynı kökten gelen “قُرْآنًا” biçiminde olan masdarı da kırâat ile eş anlamlıdır.¹³⁶ القِرَاءَة farklı ilimlerde çeşitli terim anlamları kazanmış olmasına karşın genellikle Kur'ân okuma anlamında kullanılan bir kelimedir. Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemekle birlikte

¹³² Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 70.

¹³³ Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Kur'ânü'l-Kerîm ve Eseruhû fi'd-Dirâsâti'n-Nahviyye*, (Kuveyt: Müessesetü Ali Cerrâh es-Sabâh, 1978), 330.

¹³⁴ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 38-39.

¹³⁵ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 70.

¹³⁶ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi fî Müesseseti'r-Risâle, 49.

tilâvet anlamını barındıran fiil vezinlerinde ve masdar şeklinde Kur'ân'ın birçok yerinde geçer.¹³⁷

Kırâat, Kur'ân ilimlerinde ıstılah olarak farklı tanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Taşkoprîzâde (ö. 968/1561) kırâatı, “*Mütevâtir ihtilâf yönleri açısından Allah kelamı olan Kur'ân-ı Kerim'in nazım biçimlerini konu alan bir ilimdir.*”¹³⁸ Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) ise “*Kırâat, tertilde harf ve kelimeleri iç içe katmaya denir.*”¹³⁹ şeklinde tarif etmiştir. Ancak el-Cezerî'nin (ö. 833/1429), “*Kur'ân kelimelerinin okuma tarzını ve râvilerine isnad etmek yoluyla bu kelimelerin farklı okunuşlarını konu edinen bir ilimdir.*”¹⁴⁰ şeklinde yaptığı kırâatla ilgili tanım daha kapsamlıdır. Aynı zamanda, bu kelime kırâat imamlarının okuyuş tarzları için de kullanılmıştır. Özellikle ilk dönemlerde kırâat kelimesinin yerine harf kullanıldığı görülmektedir.¹⁴¹

Arap dilbilgisinde kırâatların istişhâda uygun olup olmadığı hakkında bilgi edinmek için onların nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı ayrıca hangi koşullarda ispat edildiği araştırmak gerekir. Kur'ân'ın, kırâatlarla aynı olmadığı bilinmektedir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) beyan ve icâz olarak indirilmiştir. Kırâat ise gönderilen bu kitabın sözlerindeki değişik okuma şekilleridir.¹⁴²

Kırâatlerin varlığının ve Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) döneminde mevcut olduğunun kanıtı, Hz. Ömer (r.a.) ile Hişâm b. Hakîm'in (ö. 15/636) aralarında geçen hadise ve bu olayla alakalı olarak Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) belirttiği şu hadistir: Hz. Ömer, Hişâm b. Hakîm'in el-Furkân sûresini Hz. Peygamber'in kendisine okuttuğu şeklin dışında Hişâm b. Hakîm'in okuduğunu duyunca hemen onu yaka paça Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzuruna getirir. Durum Hz. Peygamber'e (s.a.v.) anlatıldığında o, ikisinin de okumasını ister. Her birinin okumasından sonra “*İşte bu şekilde nâzil oldu.*” diyerek bu olaya şu sözleriyle açıklık getirmiştir: *إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ*

¹³⁷ Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türk Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 2002), 25/426.

¹³⁸ Ahmed b. Mustafa Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm*, (Beyrut: Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1980), 2/6.

¹³⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 402.

¹⁴⁰ Muhammed b. Âlî Yûsuf el-Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*, (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350/1931) 3.

¹⁴¹ Birişik, “Kıraat”, *Türk Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi*, 25/426.

¹⁴² ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 1/318.

فَأَقْرُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ “Şüphesiz bu Kur’ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Siz, ondan kolay olanını okuyunuz.”¹⁴³

Kırâatların mevcudiyeti zamanla kurrâlar arasında uyuşmazlığa neden olmuş, fakat bu uyuşmazlığı gidermek isteyen Hz. Osman (r.a.) (ö. 35/656), daha önce Hz. Ebû Bekir (r.a.) (ö. 13/634) tarafından toplanıp bir araya getirilmiş olan Kur’ân’ın çoğaltılması görevini ifa etmeleri için Resûlullâh’ın (s.a.v) vahiy kâtibi olan Zeyd b. Sâbit (r.a.) başkanlığında bir komiteyi görevlendirmişti. Bu komitenin çoğalttığı mushaflar, okumakta ihtisas sahibi kişilerle beraber birer mushaf Mekke, Basra, Şâm, Kûfe, Bahreyn ve Yemen gibi şehirlere gönderildi. Bir mushaf Medinede bırakıldı, bir mushafı da Hz. Osman (r.a.) yanında bulundurmak için aldı.¹⁴⁴ Daha toplama işi başlamadan önce Hz. Ebûbekir (r.a.), mescitte bir duyuru yaparak: “*Kimde Kur’ân’ın kayıt altına alınmış parçaları varsa vahiy kâtibi Zeyd b. Sabit’e versin.*” diyerek Hz. Ebûbekir’in (r.a.) bu hususta ona verdiği direktifler arasında, Resûlullâh’ın (s.a.v.) nezdinde kayıt altına alınmış ve iki şahidin adil vasfıyla tanıklık edilmiş parçalar bir araya getirelecekti. Zeyd b. Sâbit (r.a.), kendisine getirilen tüm parçaları bir araya getirip Kur’ân’ın parçalarını toplamıştı. Bunun sonucunda Kur’ân’da bulunan tüm âyetler büyük bir önem ve özen gösterilip günümüze kadar istinsâh edildi. Böylece iki kapak içinde sahifeleri kapsayan “mushaf” meydana gelmiş oldu.¹⁴⁵

Hz. Osman ’ın (r.a.) çoğalttığı ve daha sonra mushaflarla birlikte gönderdiği kişiler; okumada mütehassıs, hayatlarını okuyarak ve ders vererek geçirdikleri için gönderildikleri şehirlerde Müslümanların güven ve itimatlarını kazanmışlardı. Bundan ötürü Müslümanlar şahsen Resûlullâh (s.a.v.) onlara okuyor ve ders veriyor gibi bu mushaflara itibar etmişlerdir. Sahâbe döneminden sonra gelen kişilerden kırâatle iştigal edenler bu yolda çaba sarf edip gün geçtikçe o kadar gelişme kaydetmişler ki daha sonra kırâat konusunda onlara tâbi olanlar birer kırâat imamı olmuşlardır. Zamanla bir ilim haline gelen kırâatın eğitimini almak ve tahsil görmek için farklı memleketlerden gelenler olduğu gibi, oranın halkı kırâatlerinin geçerli ve doğru olduğunu toplu bir şekilde kabul etmiş, zamanla bu imamların adıyla kırâatler zikredilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, nşr. Ebû’l-Hasan Nedvî (Karaçi: Mektebetü’l-Büşra, 1437/2016), “Kur’ân’ın Faziletleri”, 5 (No. 4992).

¹⁴⁴ Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 98-99.

¹⁴⁵ İpek, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, 55.

¹⁴⁶ Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 99.

Kırâat ilminde de her ilimde olduğu gibi farklı fikirden olan ve hevâsı peşinde koşan bid‘at ehli türemeye başladı. Onlar, her ilimde yaptıkları gibi ittifak edilen kırâatler dışında heveslerine uygun olan ve okunması doğru olmayan farklı şekillerle okumaya başladılar. Müslümanlar, bu vaziyetin ortaya çıkmasından sonra ümmetin mütehassıs âlimlerin kırâatlerinde birleşmeye karar verdiler. Müslümanlar kırâat konusunda muteber imamların rivayet yönlerini, kırâatlerini ispat etmişlerdir. Tedbir alma koşulu olduğundan imâmlar kırâatlerin nakillerini, meşhur ve şâz konularını birbirinden en ince ayrıntılarına kadar ayırmış, en doğru yolu tespit etmek için gereken her şeyi yapmışlardır.¹⁴⁷ Hadiste geçen “*Kur‘ân-ı Kerim, yedi harf üzere indirilmiştir.*” Sözü kırâatlerin türlerinin kaynağı olarak benimsenmiştir. Şâz kırâatların çıkış noktası bu hadis olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

Kurrâ ve nahiv önderlerinden olan Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/786) kırâatlerin yönlerini, sahih ve uydurma isnatlarını inceleyen ilk imamlardandır. Fakat kırâat yönlerini inceleyip ve bir kitapta tedvin eden kişi Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’dır. Ayrıca onun yedi meşhur kırâat ile birlikte yirmi beş kırâatın varlığını kayıt altına aldığı söylenmiştir.¹⁴⁹ Ahmed b. Cubeyr el-Kûfî (ö. 258/872), Antakya’da olduğu vakit bu konuda inceleme yaparak beş kırâati içine alan her bölümden birer tane ele alacak şekilde bir kitap derlemiştir. Kâdî olan İsmâ’il b. İshâk el-Mâlikî (ö. 267/881) de içinde yedi meşhur kırâat ile birlikte yirmi kırâatın imamının olduğu kırâatlerle ilgili bir kitap derlemiştir. Daha sonra imam Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ise “*el-Câmi*” adlı kitabında yirmiden fazla kırâat imamının ismini zikretmiştir. Ondan bir süre sonra Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer ed-Dacuni (ö. 324/936), kırâat imamlarıyla ilgili bir kitap derleyip bu imamların arasına Ebû Ca‘fer’i (ö. 130/747-48) de eklemiştir. Kırâatlerin yedi tane olduğunu dile getirip eserinde ilk sınırlamayı yapan ise Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Mücâhid et-Temîmî’dir (ö. 324/936).¹⁵⁰

Kurrâ’lar, sahih kırâatleri sahih olmayandan ayırt etmek için en az üç şartın varlığının gerekli olması hakkında ittifak etmişlerdir. Bu şartlar da şunlardır:

¹⁴⁷ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfî Fuzalâ’i l-Beşer bi l-Kırâ’âti l-Erba’ate* ‘Aşer, thk. Şa’bân Muhammed İsmâil (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1987), 1/11.

¹⁴⁸ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişâdın Yeri*, 39.

¹⁴⁹ Mustafa Sâdık er-Râfî, *İ‘câzü l-Kur‘ân ve l-Belâğeti n-Nebeviyye*, (Beyrut: Dâr’ül-Kitâbi l-‘Arabiyye, 1973), 53.

¹⁵⁰ el-Cezerî, *en-Neşr fi l-Kırâ’âti l-‘Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ‘ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi l-‘İlmiyye, 2009), 1/34.

- a. Kırâatin, sahih senetle Resûlullâh'a (s.a.v.) bağlanması gerekir.
- b. Kırâatin, şekil itibariyle resmi mushaflara sistemli olarak uygun olması gerekir.
- c. Kırâatin, Arap vecih yollarından en az bir vecihe uygun olmasıdır.¹⁵¹

Bu üç şarttan amaçlanan özelliklerin hulasası şöyledir: Resûlullâh'a (s.a.v.) ulaşan sahih sened ile bize ulaşan kırâatin naklinde ravilerin adalet ve zabt sıfatlarına haiz olmaları; kurrâ'ların şâz ve yanılma olmayacak şekilde şöhretli olması; nahiv kurallarına uygun olacak şekilde fasih, efsah ya da söz birliğine uyumlu olmasıyla birlikte nahiv kurallarından birine uygun olması gerekmektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın yazdırdığı mushaflardan tümünün ya da en az birinin şekline uygun olması gereklidir. Bu şartları içinde barındıran kırâatler, mütevatir bir nakille Resûlullâh'a (s.a.v.) ulaşan tevatür kırâatlerdir. Yedi meşhur kırâat ile çoğunlukta olan kırâatler de bu türdendir.¹⁵²

Tevatür derecesine erişmeyen kırâatler, Arap gramerine ve Hz. Osman'ın (r.a.) çoğalttığı mushaflara sistemli bir şekilde uygun olanlar meşhur kırâatlerdir. Arap gramerine ve Hz. Osman'ın (r.a.) çoğalttığı mushaflara uygun olmayan lakin nakilde sahih olanlar, âhâd kırâatlerdir. Nakilde sahih ve Arap gramerine uygun ama Hz. Osman'ın (r.a.) çoğalttığı mushaflara uygun olmayanlar ise şâz kırâatler diye ifade edilmiştir. Bu tür şâz kırâatleri namazda okumak caiz değildir. Ayrıca el-Huzâî (ö. 408/1017) adlı kişinin kırâatine benzeyen mevzu (uydurma) kırâatler ve tefsir amacıyla müdrec (aslında olmayan bir şey eklemek) kırâatlerle namazda okunan kırâat caiz değildir.¹⁵³

İstişhâd konuları arasında ilk sırada Kur'ân ve kırâatlerin olduğu, dilbilimcilerin uygulamalarında da bu sırayı uyguladıkları görülmektedir. Ne yazık ki bazı nedenlerden ötürü istişhâd açısından şiire verdikleri ihtimamı Kur'ân ve kırâatler için söylemek imkân dâhilinde değildir. İstişhâtta Kur'ân'dan daha çok şiire itibar edilmesinin nedenlerinden birisi de Kur'ân'a karşı manevi sorumluluğun kaygısıdır. Bu netice, Kur'ân'ın âyetleriyle istişhâdın en münasip tarz olduğunu söyleyenlerin bunu uygulamaya utanmalarında ve tereddüt etmelerindeki sebebi ortaya koymuştur. Bazılarının iddiada bulunduğu gibi, dilbilimcilerin top yekûn şiir ile istişhâda önem

¹⁵¹ el-Efğânî, *fî Usûli'n-Nahv*, 29-30.

¹⁵² Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, 101-102.

¹⁵³ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 220-221.

verip Kur'ân'la nadiren istişhâd ettiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü tüm gramercilerin eserlerinde Kur'ân âyetleriyle istişhâd pek fazladır.¹⁵⁴ Kur'ân âyetleriyle ve kırâatlerle istişhâd şiirden ve Arap kelimelerinden daha açık ve daha anlaşılır olduğundan, kırâatlerin tevatür derecesinde olması ya da olmaması ve şâz olmasının istişhâd konusunda aynı olup, ittifakla caiz olduğu söylenmektedir.¹⁵⁵ Arap dilcileri, Kur'ân kırâatleri ile istişhâd meselesinde birbirleriyle ters düşmemişlerdir. Fikir ayrılığının olduğu husus, kırâatlerin okunuşundaki telaffuzların değişik olduğu yerlerde istişhâd edilip edilmemesi konusudur.¹⁵⁶

2.1.1.2.3. Hadislerle İstişhâd

Hadis (حَدِيثٌ) kelimesi “فَاعِلٌ” vezninden olup “حَدَّثَ” anlamına gelip “حَدَّثَ” kökünden türemiştir.¹⁵⁷ Hadisin sözlük anlamı, “eskinin zıt anlamı” ve “haber” anlamına gelir. “حَدَّثَ” anlamı ise “yeni”, “olay”, “bid‘at” ve “meydana gelme” anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁸ İslâmiyet’in varlığıyla beraber hadis, terim olarak başka bir manaya evrilmiştir. Sanki ezeli olan Kur'ân'ın karşılığı kastedilerek Resûlullâh'ın (s.a.v.) sözlerine “el-Ehâdisü'l-Kavliye”, fiillerine “el-Ehâdisül-Fi'liyye”, onayladığı şeylere “el-Ehâdisü'l-Takrîriyye” denilmiştir. Âlimler hadis alanında Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) fitratıyla alakalı hususları (şemâil) ve ahlâkî sıfatlarını da hadisin muhtevasına almışlardır. Hadis kelimesinin anlamını ilk kullananın Hz. Resûlullâh (s.a.v.) olduğu, bizzat uygulamasıyla anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

Hadis; ıstılah olarak Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) sözleri, eylemleri ve sahabelerin yaptıkları eylemleri görüp menetmediği davranışlara denir.¹⁶⁰ Bu anlam Hz. Resûlullâh (s.a.v.) uygulamasıyla meydana gelmiş ve kendisi için bizzat nispet edilen söz, eylem ve ikrarlar amacıyla uygulanmıştır. Âdetâ Hz. Resûlullâh (s.a.v.) daha sonra gelecek ilim adamlarına hadis kelimesinin anlamı konusunda bu şekilde yardımcı olmuştur. Hadisin ıstılah anlamı için şu hadisle istişhâd edilmiştir: Bir gün Ebû Hureyre (r.a.) Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) yanına gider. Ona haşır gününde insanların arasında en fazla

¹⁵⁴ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, Çağlayan Matbaası, 121.

¹⁵⁵ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. 'Abdülhakim 'Atiyye, 39.

¹⁵⁶ Ramazan Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 38.

¹⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/761.

¹⁵⁸ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi fî Müesseseti'r-Risâle, 167.

¹⁵⁹ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 15/27.

¹⁶⁰ Ömer b. Muhammed b. Fettûh el-Bekûnî, *Şerhü'l-Manzûmeti'l-Bekûniyye*, (Haleb: Mektebetu Dâru'l-Felâh, 2009), 7.

hoşnut olacak kişilerin kim olduğunu sorunca Hz. Resûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurur: *لَقَدْ طَنَنْتُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ إِلَّا يَسْأَلَنِي عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ أَحَدٌ أَوَّلُ مِنْكَ لِمَا رَأَيْتُ مِنْ حِرْصِكَ عَلَى الْحَدِيثِ* “*Senin hadise karşı olan arzunu bildiğimden dolayı, bu hadisi senden önce bana kimsenin sormayacağını biliyordum.*”¹⁶¹

Burada “الحديث” kelimesi ıstılah anlamında kullanılmıştır. İbn Hacer (ö. 852/1449), Hz. Resûlullâh’a (s.a.v.) nispet edilen ne varsa hepsini hadis olarak tarif etmiştir.¹⁶²

Hz. Resûlullâh’a (s.a.v.) sahâbe bir kadın gelir, ona hitaben şöyle der: *فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَهَبَ الرَّجَالُ بِحَدِيثِكَ فَاجْعَلْ لَنَا مِنْ نَفْسِكَ يَوْمًا نَأْتِكَ فِيهِ تُعَلِّمُنَا مِمَّا عَلَّمَكَ اللَّهُ* “*Ya Resûlullâh (s.a.v.) senin sözünden (hadisinden) sadece erkekler istifade ediyor. Bizler içinde bir gün ayırsan, o gün sizin yanınıza gelsek, Allah’ın sizlere öğrettiklerinden bizlere bildirsen.*”¹⁶³

Hz. Resûlullâh (s.a.v.) sahâbe kadının “بحديثك” kelimesini söylemesini beğenmiş ve hadis kelimesinin kullanılmasını tasvip etmiştir.¹⁶⁴ Bu hadisten anlaşılan sahâbe zamanında ve daha sonra gelen zamanlarda da hadis kelimesi Hz. Resûlullâh’ın sözleri, fiilleri ve onayını bildiren haberler manasında ifade edilmiştir.¹⁶⁵ Âlimlerin bir kısmı, hadis ıstılahının muhtevasını derinleştirerek sahâbelerin ve tâbiînin bizzat sözlerini ve İslâm hukuk kurallarına göre verdikleri beyanları da bu boyuta indirgemişlerdir. Bazı âlimler; Hz. Resûlullâh’a (s.a.v.) ait hadislere merfû, sahâbelere bağlı olan haberlere mevkuf ve tâbiînlere bağlı olan haberlere ise maktu ismini vermişlerdir. Daha sonra bu terimlerin hepsini kapsayacak bir terim olan haber ismini verince; bazı âlimler yalnız merfû olan nakillere, bir kısmı ise merfû ve mevkuf nakillere hadis söylemenin daha yeterli olduğunu düşünmüşlerdir. Ayrıca ilk zamanlarda Hz. Resûlullâh’ın (s.a.v.) söz, eylem ve ikrarlarıyla beraber sâhabe ve tâbiîne bağlı her çeşit haberi değerlendirmek üzere eser terimi de kullanılmıştır.¹⁶⁶

Âlimlerin hadis terimini anlamlandırmalarında bir kısım farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Sünnet ile hadisin sözlük anlamı arasında farklılık olsa da usul âlimlerine

¹⁶¹ el-Buhârî, “İlim”, 33 (No. 99).

¹⁶² Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 59.

¹⁶³ el-Buhârî, “İtisam”, 10 (No. 7310).

¹⁶⁴ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 59.

¹⁶⁵ el-Bekûnî, *Şerhü'l-Manzûmeti'l-Bekûniyye*, 21.

¹⁶⁶ Kandemir, “Hadis”, 15/28.

göre Hz. Resûlulah'ın (s.a.v.) yaptıkları fiiller, söz ve ikrarları bağlamında sünnet ile hadis aynı anlamı karşılamaktadır. Ayrıca sünnet, amel olarak ortaya çıkar. Mesela bir hadisi şerifte Hz. Resûlulah (s.a.v.) şöyle buyuruyor: صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي “Benim namaz kıldığım gibi namaz kılınız.”¹⁶⁷ Bu söz hadis ama bunu uygulamak sünnettir.¹⁶⁸

Dilbilimci ve gramercilerin tamamı Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) Arapların arasında dili en açık, en doğru ve en fasihi olduğu hakkında ittifak etmişlerdir. Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) بُعِثْتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ “Ben cevâmi’ül-kelim (özlü söz söyleme kabiliyeti) ile gönderildim.”¹⁶⁹ hadisi bu şekilde algılanmış ve yorumlanmışlardır.

Dilbilimci ve gramercileri asıl ilgilendiren tarafın söz olduğu apaçıktır. İslâmî ilimlerde en mühim kaynağın Kur’ân, daha sonra ise hadis olduğu mevzusunda ittifak edilmiştir. Lakin dilbilimciler ve gramerciler Kur’ân için diğer âlimler gibi düşünürken, hadis için çekimser bir davranış göstermişlerdir¹⁷⁰

Eski dilbilimcilerden gramerle yoğun bir şekilde içli dışlı olanlar; nahiv ilminin kurallarının tespitinde, lafızları lugavî olarak ispat etmede ve kelimeleri kullanmakta birinci derecede Kur’ân âyetlerini ve fesahatı belîğ olan Araplardan aktarılan nesir ve nazım kelâmları temel alıp kullanmışlardır. Lakin bu mevzularda nakledilen hadislerle istişhâdı reddetmemekle birlikte eserlerinde hadisle istişhâda pek yer vermemişlerdir. Müteahhir dilciler, hadislerle istişhâd konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Daha önce bu konuda herhangi bir ihtilaf ile karşılaşılmamışken nahivcilerden hadisle istişhâdı en fazla kullanan İbn Mâlik’e (ö. 672/1274) ilk defa bu konuda eleştiri yapanlar arasında bulunan İbnu’d-Dâî (ö. 680/1281) ve Ebû Hayyân’la (ö. 745/1344) hadisle istişhâd konusunda münakaşa başlamıştır. Hadisle istişhâdı caiz görenler arasında Radiyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 686/1287’den sonra), İbn Hişâm (ö. 761/1360) ve İbnu’d-Demâminî (ö. 827/1424) yer almaktadır. Caiz görmeyenler arasında ise İbnu’d-Dâî ve Ebû Hayyân yer almaktadır. Sonradan orta bir yol sergilemede öncülük eden Ebû İshâk eş-Şâtibî (ö. 790/1388) ile başlayıp, Celâlüddîn es-Suyûtî ile devam eden uyumlu bir süreç meydana çıkmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁷ el-Buhârî, “Ezan”, 18 (No. 631)

¹⁶⁸ Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 29-30.

¹⁶⁹ el-Buhârî, “İ’tisam”, 2 (No. 7273).

¹⁷⁰ Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, (Van: Ahanek Yayınları, 2007), 51-54.

¹⁷¹ Cengiz, *Endülü’s Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 226-227.

Hadis ile istiṣhâd konusunda; hadisle istiṣhâdı caiz gören, caiz görmeyen ve bu konuda orta bir yol sergileyenler şeklinde üç farklı görüş belirtmişlerdir.

2.1.1.2.3.1. Hadislerle İstiṣhâda Karşı Çıkanlar

Hadisle delil getirmeyi kabul etmeyen İbnu'd-Dâî ve Ebû Hayyân savunmalarını şunlara dayandırmaktadırlar:

a. Râviler, hadisleri Resûlullâh'tan (s.a.v.) duydukları gibi aktarmamış sadece manasını rivayet etmiştir.

b. Nahiv ilminin iki ekolü olan Basra ve Kûfe'nin öncüleri hadislerle delil getirmemişlerdir.¹⁷²

Bu savunmaları getiren âlimlerin birinci savunmaları şöyle reddedilmiştir: Hadisler, daha kitaplara yazılmadan ve lügat daha bozulmadan önce, ilk zamanlarda manayla rivayet edilmiştir. Oysa mana ile rivayet, sadece lafzın başka bir lafzın yerine geçmesinden ibarettir. Anlam bakımından aynı olmasından dolayı lafızların yer değiştirmesinde bir farklılık yoktur. Bu şekilde hadisle delil getirilebilir. Delil göstermede lafızlar üzerinde kesinlik şart değil, belki zan yeterlidir. İkinci savunmaları ise şöyle reddedilmiştir: İki ekolün öncülerinin hadislerle delil getirmemeleri, hadislerle istiṣhâdın caiz olmadığına bir göstergesi değildir. Doğru olanın ise hadislerle istiṣhâdın caiz olduğudur. Ayrıca hadisle istiṣhâdı caiz görmeyenlerin bir başka delili ise şöyledir: Hadis râvilerinin çoğunluğunun aslen Arap olmamalarından kaynaklı hadis rivayetinde lahn yani dil hatası pek fazla olmuştur. Ebû Hayyân ve onun gibi düşünen âlimler hadislerin istiṣhâdı konusunda, hadis lafzının sadece Resûlullâh'ın (s.a.s.) lafzı olduğundan emin olmadıklarından ötürü delil getirmeyi terk etmişlerdir. Hadis lafzının sadece Resûlullâh'a ait olduğundan emin olsalardı gramer âlimleri küllî kuralların ispatında hadis de istiṣhâd konusunda Kur'ân'ın yolunu izlerdi. Kesin olan Resûlullâh (s.a.s.) hadisleri söylediği vakit elimizde olan hadis kaynaklarındaki lafızların tümünü telaffuz etmemesidir. Lakin herhangi bir hadisin telaffuzunun kesin olarak Resûlullâh'a (s.a.v.) ait olduğu da söylenememektedir.¹⁷³

Resûlullâh'ın (s.a.v.), kaynaklarda olan lafızların eş anlamını söyleme ihtimali de vardır. Bazı râviler, hadislerin anlam ile nakledilmesini caiz gördükleri için hadisleri

¹⁷² Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 205.

¹⁷³ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 1/9-11.

eş anlamlılarıyla aktarmış, Resûlullâh'ın (s.a.s.) bizatihi telâffuzuyla nakletmemişlerdir. Çünkü tedvin olmadan önce hadis sözlü olarak aktarıldığı, yazıya geçirilmediği ve ezbere dayalı olduğu için sahâbeler hadisleri olduğu gibi telâffuz etme konusunda güçlük çekmişlerdi. Buna karşın manayı iyi koruyarak hadisi rivayet etmişlerdir. Mana ile nakletme hususunda hadis râvilerinden olan Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) şu sözü şöhret bulmuştur: *“Hadisleri duyduğumuz şekliyle aynen aktaracak olsaydık, hiçbir hadis rivayet edemezdik”*¹⁷⁴ Bu konuyla ilgili kaynakların tümünde Süfyân-ı Sevrî'nin bu sözü yer alır. Hadisle istişhâd kabul etmeyenler için onun bu sözü, Resûlullâh'ın hadislerinin lafız ile nakil olmadığına aksine manayla nakil olduğunun en mühim kanıtlarından biridir. Ayrıca onlara göre ilk ağızdan ikrar mahiyetinde bir itiraf olmuştur.¹⁷⁵

Hadis, İslam'da kaynak olarak Kur'ân'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu kaynağın sahih olması için yapılan tüm gayretlerin göz ardı edilmesine, Câhiliye şiiriyle istişhâda karşı gösterilen titizliğin, özenin ve gayretin hadise gösterilmemesine yapılan itirazlara şu şekilde cevap verilmiştir: Hadislerle istişhâd edilmeyip Câhiliye şiiri ile istişhâd edilmesinin birinci nedeni, Hz. Peygamberin tembihi ile hemen hemen bütün sahabelerin sevaba erişmek için birbirleriyle hadis nakli için yarışmalarıdır. Sahabelerin çoğunun hadis nakli ile uğraşması, her birinin ezber düzeyi farklı olduğu için bu durum da hadis naklini olumsuz yönde etkilemiştir. Şiire karşı ise bu yönde bir gayret olmadığı için yalnızca dilbilimcilerin bir kısmı şiir hıfzedip nakletmişlerdir.¹⁷⁶

Yukarıda geçen görüşlerin sahiblerinden biri olan Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil fî Şerhi't-Teshîl* adlı eserinde hadislerle istişhâdı neden caiz görmediğini ve neden böyle düşündüğünü şöyle açıklamaktadır: *“Konuya hâkim olmayan birileri çıkar da bu gramerciler kendilerini ne sanıyorlar ki Müslüman olmayanların kelimelerini kabul ediyorlar da Buhârî ve Müslim gibi adaletli, güvenli ve zapt ehli olanların rivayet ettikleri hadisleri istişhâd için kullanmıyorlar gibi konuşmalar yapmasın diye bu konuyu bu kadar uzatarak anlatıyorum. Kim bizim söylediklerimizi güzel inceleyip ve araştırırsa gramercilerin neden bu konuda olumsuz davrandıklarını anlar.”*¹⁷⁷

¹⁷⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, nşr. Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 1/205.

¹⁷⁵ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 206-207.

¹⁷⁶ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 65-66.

¹⁷⁷ Hadîce el-Hadisî, *Mavkif Sibeveyh mine'l-Kirâati ve'l-Hadîs*, (Bağdat: Mecelletu Külliyyeti'l-Adab, 1971), 228.

2.1.1.2.3.2. Hadislerle İstişhâdı Kabul Edenler

Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadisleri ile istişhâd getirmeyi kabul edenler arasında nahiv ilminin öncülerinden İbn Faris (ö. 395/1004), *Bedî'* adlı eserin yazarı Harîrî (ö. 516/1122), Süheylî (ö. 581/1185) İbn Harûf (ö. 609/1212), İbn Mâlik, İbn Hişâm, Cevherî ve İbn Cinnî gibi âlimler bu mevzu hakkında fikirlerini şöyle açıklamaktadırlar: Mahlûkatlar içinde en fasih ve en belîğ kelamın Resûlullâh'a (s.a.v.) ait olduğunu, hadisle istişhâda karşı çıkanlar dâhil kabul etmişlerdir. O halde Resûlullâh'ın (s.a.v.) kelamı, sözlerin en fasihi ve en belîği olmasıyla birlikte istişhâd edilmeye Arapların şiirlerinden ve kelimelerinden daha müstehaktır. İstişhâda karşı çıkan Arap âlimlerinden İbnu'd-Dâî ve Ebû Hâyyân'ın görüşlerini savunan Celâlüddîn es-Suyûtî dışında başka muhalif kimse yoktur.¹⁷⁸

Ayrıca hadisle istişhâda karşı çıkmayanlar savunmalarını şöyle dile getirmektedir:

a. Hadislerle, delil getirmeye karşı çıkanlar dahil Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) Arapların en fasihi olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

b. Nahiv ilminin öncülerinden olan Sîbeveyhî ve el-Ferrâ gibi âlimler hadisle istişhâda karşı çıkmamış,¹⁷⁹ bununla birlikte Halîl b. Ahmed ve İbn Fâris gibi lûgat ilminde meşhur yazarlar eserlerinde hadisle istişhâdı ele almışlardır.¹⁸⁰

c. İsnad bakımından hadisler, şiirlerden daha güvenli bir şekilde rivayet edilmiştir.

d. Nakil bakımından râvîlerin hadisi işittiği gibi ulaştırma kriteri, en önemli ilkelerden biridir. Bundan ötürü gereken titizliği gösteren muhaddisler nakil edilen hadislerin aslının değişmesine mâni olmuştur. Bu esaslar, hadislerin Arap dilinde son derece önemli ve gerekli olduğunu gösterir. Bu nedenle istişhâd konusunda hadislerin arka plana atılamayacağı ileri sürülmüştür.

¹⁷⁸ Muhammed b. Tayyib el-Fasî, *Şerhu Kifayeti'l-Mutahaffiz Tahriru'r-Rivâye fî Takriri'l-Kifaye*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-'Ulum, 1983), 96.

¹⁷⁹ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 227-228.

¹⁸⁰ Muhammed Hadr Hüseyin, *Dirâsât fî'l-'Arabiyye ve Târîhihâ*, (Dimeşk: el-Mektebetu'l-İslâmî ve Mektebetu Dâru'l-Feth, 1960), 34.

Nahiv âlimlerinin çoğunluğu, hadisi şerifle Arap dilinde kurallara delil getirmeme konusunda aynı yolu izlemişlerdir. Onlara karşı çıkan İbn Mâlik, nahiv kurallarında hadisle istişhâda en çok önem verenlerdendir. İbn Mâlik, hadislerle istişhad konusunda nahiv âlimlerinin çoğunluğuna başta karşı çıkmıştır. Farklı bir bakış açısına sahip olan ve bu hükmü onaylayanlar dâhil, ana hedefleri ve dayanakları; hadisi nakledenlerin Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) bizzat mübarek ağzından çıkan sözleri telaffuzlarla naklettiklerine çok büyük itina göstermiş olmalarıdır.¹⁸¹ Onlara göre hadisleri rivayet edenler, naklettikleri hadisin sözlerine öylesine özen göstermişler ki cümleler arasındaki atıf harflerinin “و”, “أُ” mi yoksa “ف” mı diye hangisi olduğuna bile çok fazla ihtimam ediyorlardı. Onlara göre hadisi rivayet eden kişi; hadis dersinde hadisi ravisinden aldığı gibi nakletmeli ne bir harf eksik ne de bir harf fazla nakletme yoluna girişmemelidir.¹⁸² Bu itinâlı davranışın nedeni ise şu hadistir. نَضَرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ حَدِيثًا فَأَذَى كَمَا سَمِعَهُ فَرُبَّ سَامِعٍ أَوْعَى مِنْ مُبْلِغٍ *“Allah, bizden herhangi bir şeyi işittiği gibi başkalarına ulaştıran kişinin yüzünü ak eylesin. Nice aktarılan kişi var ki aktarandan daha iyi kavırıyor.”*¹⁸³

Resûlullâh'ın (s.a.v.) bizzat kendisi sahâbelere hadislerin ve lafızların üzerinde durmaları için istekte bulunup, onları hırslı ve arzulu olmaları için teşvik etmiştir. Nitekim Resûlullâh (s.a.v.) bir gün Berâ' b. 'Âzib'e (r.a.) (ö. 71/690 [?]) uyumadan önce okunan duayı öğrettiği gibi ezberlediğini yoklamak için ona duayı okutmuştur. Duayı okurken bir kelimeyi “نَبِّئَكَ” şeklinde okuması gerekirken “رَسُولُكَ” olarak okuduğu vakit Resûlullâh (s.a.v.) elini göğsüne vurup “نَبِّئَكَ” diyerek uyarmıştır. Bundan dolayı sahâbelerin çoğunluğu rivayette lafızlara öncelik vererek hadisleri sağlamlaştırırdılar. Sahâbelerden birine şöyle söylendi: *“Neden sen falan ve falan gibi hadis söylemiyorsun?”* cevaben şöyle dedi: *“Gerçekten ben onların duyduğu gibi duymuyorum, onların Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda bulundukları gibi bulunmuyorum. İnsanlar hadisleri kavırıyorlar, ben sadece bana yeterli olanla yetiniyorum. Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadislerine bir şey eklemek ya da eksiltmekten nefret ediyorum.”*¹⁸⁴

¹⁸¹ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 68.

¹⁸² el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 1/10-11.

¹⁸³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşar Avad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “İlim”, 7 (No. 2656).

¹⁸⁴ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Hadîs ve Mustalahuh*, Matbaatü Câmiatü Dımaşk, Dımaşk 1963, s. 80-81.

Hiz. Ömer, İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Ümâme (ö. 86/705) ve İbn Ömer (ö. 73/693) (r.a.) gibi sahâbeler, hadisleri işittikleri gibi yani ne ekleme ne de eksiklik yaparak Resûlullâh'tan (s.a.v.) aldıkları lafızları aynı şekilde aktarmışlardır. Ayrıca bazı sahâbeler, dikkatsizlik sonucu hadislerde ekleme ya da eksiltme olacak diye hadis aktarmaktan sakınmışlardır. Bundan dolayı sahâbe ve tabiînlerin bir kısmı hadis naklinde şeddeli olan bir harfî şeddesiz, şeddesiz olanı şeddeli yapmanın, anlamını değıştirmezse bile hadise bir harf eklemenin ya da çıkarmanın, bir kelimeyi başka bir kelimeye ya da bir harfî başka bir harfe çevirmenin hatta harflerin harekelerini bile değıştirip başka bir kalıba sokmanın caiz olmadığını belirtmişlerdir. Lakin Hiz. Ali, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Ebû Sa'id (ö. 74/693-94), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) ve Vâsile b. el-Eska' (ö. 85/704 [?]) (r.a.) gibi sahâbeler hadisleri manayla nakletmenin bir sakıncası olmadığını belirtmiş ve hadisleri mânen nakletmişlerdir. Hadisi mânen nakletmenin bir sakıncası olmadığını söyleyen sahabilerin bir kısmı hadisin tamamını; bir kısmı hadisi kısaltma yaparak; bir kısmı ise anlamını; bir kısmı ise eş anlamını söyleyerek nakletmiştir.¹⁸⁵

Sahâbelerden Hiz. Ömer b. Hattâb, İbn Ömer ve İbn Mes'ûd gibi hadisleri anlamlarıyla nakletmeyi caiz görmeyenler, bu konuda titiz davranıp hadisleri işittikleri gibi nakletmişlerdir. Ayrıca bu görüşte olanlar, hadislerin mânen nakledildiği sırada ekleme ve eksiltme olduğu zaman Resûlullâh'a (s.a.v.) yalan isnat edilmiş olacağı hususunda uyarı yapmışlardır. Hiz. Ömer (r.a.), İslâm'ın beş şartı olan hadisi nakleden kişinin sıralamada yanlışlık yaptığını görünce düzelmiştir. Oysa bu hadiste bir ekleme veya bir eksiltme olmadığı halde lafızların öncesi ve sonrasının değışmesine bile tolerans tanınmamıştır.¹⁸⁶

Hadisle istişhâd etmeyi caiz görenler şu ifadeyi de belirtmişlerdir: Hadisleri rivayet edenler ve söyleyen bile belli olmayan Arap şiirlerinden daha sahih ve güvenli isnada sahiptir. Ebû'l-Abbâs el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr* adlı eserinde *وَمَنْ أَتَيْتُمْ عَلَيْهِ شَرًّا فَوَجِبَتْ لَهُ النَّارُ* "Kimi kötülükle anarsanız ona cehennem vacip olur."¹⁸⁷ Hadisinde "اتيتم" kelimesinin kötü anlamına geldiğini söyler. Bu hadisi nakleden kişi; zabt ve adaleti Araplarda en iyi

¹⁸⁵ Harun Özçelik, "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (Haziran 2007), 180-181.

¹⁸⁶ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 68-69.

¹⁸⁷ el-Buhârî, "Cenâiz", 85 (No. 1367)

olandan, Arapların en fasih ve belîği olandan rivayet etmiştir. Elbette bu şekilde nakledilen bir hadis zabt, adalet ve ezberleme kabiliyeti bilinmeyen kişilerin naklettiği şiirden daha güvenilir ve daha geçerlidir.¹⁸⁸

2.1.1.2.3.3. Hadislerle İstişhâd Meselesinde Orta Yolu Tutanlar

Hadisle istişhâd konusunda orta yolu sergileyenler, bazı hadislerle istişhâd etmekte sıkıntı olmayacağını; bazılarıyla ise istişhâd edilemeyeceğini söylemektedirler. İki zıt fikir arasında orta yolu benimseyenlerden Celâlüddîn es-Suyûtî ve eş-Şâtibî'nin bu mevzudaki fikirlerine yer verilebilir. eş-Şâtibî, hadislerle istişhâd edilmesinin önemine şu sözlerle açıklık getirmiştir: *“Arap kelamı ve şiirlerin içeriğinde müstehcen, çirkin ve ağza alınmayacak ifadelerin olması; o sözleri söyleyenlerin çapkın, sefih, topuklarına idrar yapan kişilerden olması, bu kişilerin şiir ve sözleriyle istişhâd edilmesine rağmen, yalnızca anlamla rivayet edildiğinden dolayı Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadisleriyle istişhâd eden bir nahivci bulamıyoruz.”*¹⁸⁹

eş-Şâtibî, bu sözleriyle hadislerin istişhâda müstahak olduğunu dile getirmiş daha sonra lafızla rivayet edilen hadislerle istişhâd edilmesinin caiz olduğunu, anlamla rivayet edilenlerin caiz olmadığını açıklamıştır. Hadislerle istişhâd edip de ayırım yapmayan İbn Mâlik'i yeren eş-Şâtibî, ayırım yapmadan hadislerle istişhâd edenlere karşı cephe almıştır.¹⁹⁰ eş-Şâtibî'nin iki farklı ifadesinden; hadislerle istişhâdın söylenen şartlara uyum sağlaması halinde caiz olduğu, aksi durumda ise hadislerle istişhâdın caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Özetle, hadislerle istişhâd konusunda orta yolu sergileyenler ne hadislerle istişhâda karşı çıkanların ne de istişhâda karşı çıkmayanların yanında yer almıştır. Hadislerle istişhâd konusunda bu tutumu sergileyenler uzlaştıracı bir yolu tutmuşlardır. eş-Şâtibî gibi Celâlüddîn es-Suyûtî de bir yönden hadislerle istişhâda karşı çıkanların izinde giderken başka bir yönden ise hadislerle istişhâda karşı çıkmayanları desteklemektedir.¹⁹¹

Celâlüddîn es-Suyûtî bu görüşünü şöyle savunur: Râvi, Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadislerini onun söylediği lafızlarla nakletmiş ise o hadislerle istişhâd edilir. Bu şekilde olan hadisler gerçekten azdır. Ayrıca bu şekildeki hadisler metin olarak çok kısa

¹⁸⁸ Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garibi's-Serhi'l-Kebîr*, thk. Abdulazîm eş-Şenâvî (Kahire: Daru'l-Mearif, 2016), 86.

¹⁸⁹ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 1/11-12.

¹⁹⁰ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 228.

¹⁹¹ Özbalıkcı, *Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 211.

olduğu gibi çok nadir bulunur. Genelde hadisler anlamıyla nakledilmiştir. Zaten hadis tedvin edilmeden önce Acemler ve Araplarla iç içe yaşayanlar ağızdan ağıza hadis nakletmişlerdir. Bunun sonucunda hadislerin lafızlarına ekleme, kısaltma, öne alma ve geriye alma, lafızların yerine başka bir lafız koyma gibi farklılıklar meydana gelmiştir. Bundan dolayı bir olaya ait hadisin farklı yönlerle açıklandığı görülmektedir. Bu yüzden İbn Mâlik'in nahiv kaidelerini ispat etmek için hadislerin lafzıyla istişhâd reddedilmiştir.¹⁹²

Ebû Hayyân, *fî Şerhi't-Teshîl* adlı eserinde şöyle demiştir: “İbn Mâlik kendi eserinde Arap dilinde küllî kaideleri ispat için hadis ile delil getirmeye pek fazla yer vermiştir. Ben onun gibi bu yolda iz süren birisini ne mütekaddimîn (öncekiler) ne de müteahhirinden (sonrakiler) gördüm”. Arap dilinin hükümlerini inceleyerek nahiv ilminin iki öncüsü olan Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ve Îsâ b. Ömer (ö. 149/766); Basra ekolünün imamı Halil ve Sîbeveyhî gibi; Kûfe ekolünün imamlarından Kisâî, Ferrâ ve Hişam ed-Darîr (ö. 209/824) gibi âlimler İbn Mâlik'in uyguladığı yoldan gitmemişlerdir.¹⁹³

Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İktirâh* adlı eserinde söyledikleriyle yetinmiyerek Ebû Hayyân'ın eserinden aldığı sözleri aktardıktan sonra: İbn Mâlik'in “أَكُونِي الْبَرَاغِثَ” kelimasını “يَتَعَاقِبُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَ مَلَائِكَةٌ بِالنَّهَارِ” (Birbiri ardınca bir takım melekler geceleyin; bir takım melekler de gündüzleyin, sizin aranızda gelirler.)¹⁹⁴ hadisiyle istişhâd etmesi ve bununla birlikte onu “يَتَعَاقِبُونَ” lügatı diye isimlendirmesi, Ebû Hayyân ve İbnu'z-Zâic'in (ö. 680/1281) görüşlerinin doğru oluşunun belirtilerindendir. Bunu söylemesi onların fikirlerini kabul ettiğinin delilidir. İki farklı açıklamasında İbnu't-Tayyib (ö. 286/899), Celâlüddîn es-Suyûtî'nin Ebû Hayyân ile İbnu'z-Zâic'i takip ettiğini söylerken, Abdulkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) onun eş-Şâtibî'ye tabi olduğunu söylemektedir. Oysa Celâlüddîn es-Suyûtî'nin, *el-Ferîde* adlı *el-Elfiyye*'ye yaptığı *el-Metâli'u's-Sa'ide* adlı şerhinde hadislerle hiç küçümsenmeyecek kadar istişhâd ettiği görülmektedir. Bu eserin yazıldığı tarihle ilgili bir bulguya rastlanılmamıştır. Fakat es-Suyûtî'nin *el-Metâli'u's-Sa'ide* adlı eserinde hadisle istişhâda yer vermesi, bu eseri *el-İktirâh* adlı eserinden sonra yazdığını ihtimaller

¹⁹² es-Suyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. 'Abdulahakim 'Atiyye, 43.

¹⁹³ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 1/10.

¹⁹⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdûlbaki (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), “Mesacid”, 37 (No. 632).

içerisine almaktadır. Bu durum bir müddet sonra görüşünü değiştirip hadislerle istişhâd etmenin caiz olduğunu benimsediğinin de emarelerindendir.¹⁹⁵

Hulasa orta yolu benimseyenlerin istişhâd görüşü iki bölümden oluşuyor; birinci bölüm hadisi rivayet edenin manaya önem verip lafızlara dikkat etmemesidir. İşte bu tür hadislerle dilbilimcileri istişhâd etmemiştir. İkinci bölüm ise nakledenin hadisin lafızlarına dikkat edip hadisin metninden bir değişiklik yapmadığıdır. Bu tür hadislerle istişhâd edilmiştir. Hz. Resûlullâh'ın (s.a.v.) hadisleri; Hemadan ve Vâil b. Hucr'a (ö. 51/671 [?]) yazdığı mektuplar ve Nebeviye ait özlü sözler gibi ifadeler Resûlullâh'ın (s.a.v.) fesahatlı oluşunun belirtilerindendir. Arapça dil bilgisinde, bu ikinci bölümden olan hadislerle istişhâd etmek caizdir. İbn Mâlik ise bu gerekli ayrıntıya dikkat etmediği için her türlü hadis ile istişhâd etmiştir.¹⁹⁶

Netice olarak son zamandaki gramerciler, daha önceki gramercilerin hadislerle istişhâd etmenin caiz olmadığına dair gösterdikleri delilleri yeterli bir kanıt olarak bulmamışlardır. Bundan dolayı nahiv ilmi dışındaki ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de hadislerden faydalanma mevzusunda olan yanlışlıkları gidermeye çalışmışlardır. İbn Hişâm ve İbn Mâlik gibi gramerci âlimler eserlerinde hadislerle istişhâdı çok kullanmışlardır. Onlar rivayet ve anlamın lisanını iyi bilen kişilerin hadislerle istişhâda karşı çıkmadıkları, kanıtlandığı gibi bütün hadisleri rivayet edenler için istişhâda karşı çıkmanın makbul olmadığını ve hadislerdeki muhtemelen dilde yaşanan hataların nadir olduğunu belirtmişlerdir. Hadisle istişhâd konusunda orta yolu sergileyenlerden Suyûtî ve Şâtibî, hadislerle istişhâdın bütünüyle göz ardı edilebilmesi tezine aykırı davranarak gereken özelliklere sahip olan hadisler ile istişhâdın caiz görülmesinin daha yerinde olacağını ifade etmişlerdir. Görüldüğü üzere hadislerle istişhâd konusunda orta yolu savunanlar, hadisleri kısımlara ayırarak bir bölümüyle istişhâd etmenin caiz olduğunu diğer bölümüyle caiz olmadığını belirtmişlerdir.¹⁹⁷

2.1.1.2.4. Arap Kelamıyla İstişhâd

Arapların konuştuğu dil, nahiv ilminin en temel kanıtlarından ve en mühim vasıtalarındandır. Sarf, nahiv, lügat vb. ilimler ile ilgili temel fikirleri oluşturan

¹⁹⁵ Özbalıkcı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 211-212.

¹⁹⁶ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 1/12-13.

¹⁹⁷ Yusuf Sancak, "Hadisin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhâd ve Edebi Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları", *Ekev Akademi Dergisi*, 9/24 (Haziran 2005), 198.

kaynağın o dili telaffuz edenler olması kadar doğal bir şey yoktur. Dili düzgün ve doğru konuşanlar, o dilin gramerini de düzgün ve doğru kullandıklarının ve yaşattıklarının farkında değildirler. Bu durum her dilde olduğu gibi Arapça için de geçerlidir. Hiç şüphe yok ki dilbilimciler için gramer ve kaidelerini belirlemenin en önemli kaynağını, o dili en düzgün ve en doğru konuşanlar oluşturur. Dilbilimciler, Araplardan dil için gerekli materyalleri alırken bazı kurallar geliştirmiş ve bu kurallara belirli sınırlar getirerek o dilin doğruluğuna ulaşmak için bu kural ve sınırlara uymanın şart olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun yanında şehir ve çöl ayrımı yaparak Arap olmayanlarla münasebeti zor olan ve bundan dolayı dilde bozulma olasılığı olmayan çöl ehlinin kelimeleriyle istişhâd etmenin daha isabetli olduğunu belirtip mekân olarak belli sınırlar getirmişlerdir. Bu mekânlar bölgelere ayrıldığında Arap dili için malzeme toplamaya en uygun yer olarak Arap yarımadasının merkez bölgeleri öne çıkmaktadır.¹⁹⁸

Arap kelimeleriyle istişhâd için gerekli olan tespit edilmiş, fesâhetine güvenilen Arapların lehçeleriyle istişhâd edilmiştir. Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950), *Kitabu'l-Elfâz ve'l-Huruf* adlı eserinde şöyle demiştir: Araplarda en fasih lafızları ayıklayan, konuştuklarında dile en kolay olanı söyleyen, hakikatte en güzeli izah eden ve en güzel duyulan lehçeler arasında tercih edilen Kureyş lehçesidir. Arapça dili onlardan nakledilmiş, onların yolu izlenmiş ve kabileler arasında Arapça dili Kureyş ve Kureyş kabilesinin kollarından olan Kays, Temîm ve Esed'den alınmıştır. Sarfta, i'rab ta ve garib kelimelerde onlara güvenilmiştir. Daha sonra Hüzeyl, Kinane ve Tayy kabilelerinden istişhâd için bazı kelimeler alınmış ve itibar edilmiştir. Bunlar dışında kalan kabilelerin kelimeleri istişhâd için alınmamıştır. Özetle yerleşik olan Araplardan ve Acem şehirlerine sınırı olan Araplardan, istişhad için Arap kelamı nakledilmemiştir.¹⁹⁹

Örneğin “Lahm”, “Cüzâm”, “Kudâa”, “Gassânî” ve “İyâd” kabilesinin kelamına istişhâd için müracaat edilmemiştir. Çünkü Lahm ve Cüzâm kabileleri Mısır ve Kıptîlerin civarlarında; Kudâa, Gassânî ve İyâd kabileleri ise Şam civarlarında yaşıyorlardı. Bu kabilelerin çoğu Hristiyan olduğu için ibadetlerinde Arapça dışında kırâat okurlardı. Yunanlılara komşu olan Cezire bölgesinin yakınlarında yaşayan Tağlib ve Nemerî kabilesinin, Fars ve Nebatî civarlarında yaşayan Bekr kabilesinin kelamı da

¹⁹⁸ Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, 55-56.

¹⁹⁹ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. ‘Abdülhakim Atiyye, 47.

istişhâd için nakledilmemiştir. Bu kabileler dışında sınırları Hind, Fars, Yemen ve Habeşî yakınlarında olan ve bu ülkelerle birlikte sosyal, ekonomik iş birliği içinde olan Arap kabilelerinin kelimasında farklı dillerin etkisiyle bozukluk meydana geldiğinden dolayı bu kabilelerin kelimayla da istişhad edilmemiştir. Basra ve Kûfe de yetişmiş Arap dil alimleri dışında kalanlar bu kabilelerin kelimayla istişhâd etmemişlerdir. Bu iki şehirde yetişmiş dil âlimleri kendi kitaplarında onların kelimalarıyla istişhâd edip bunu bir ilim ve sanat haline dönüştürmüşlerdir.²⁰⁰

Basra ekolü, Arap kelimasında istişhâd edilen ve edilmeyen kabileleri belirlemiştir. Kûfe ekolü ise Basra ekolünün istişhâd ettiği kabilelere ek olarak fesahatinden emin olduğu çöl bölgelerinde yaşayan Arap lehçeleri ile de istişhâd etmiştir. Buna örnek olarak Esed ve Temîm kabilesinden olup Kûfe yakınlarında yaşayan Araplardan istişhâta bulunduğunu söyleyebiliriz. Basra ekolü ise tam aksini yaparak bu kabilelerin kelimayla istişhâta bulunmamıştır. Lakin Kûfe ekolünün en değerli yöneticilerinden olan el-Kisâî, Basra ekolünün en büyük âlimlerinden Sîbeveyhî ile aralarında geçen münakaşada bu kabilelerin kelimayla istişhâd ederek zafere ulaşmıştır. Basra mektebinin orantısız tavrına karşılık Kûfe mektebinin gramer düşüncesinde yaygın olarak hoşgörü hâkimdir. Kûfe ehli gramer kaidelerini sistemleştirirken Arap kabilelerinin kelimasını ve şiirlerini kaynak olarak göstermişlerdir. Onlar için ister bedevi olsun ister yerleşik hayatta olsun Araplar arasında istişhâd için kullandıkları kelim ve şiir arasında bir fark yoktur. Bu, mektebin bedevilerin kabilelerinden yararlanmadıkları anlamına gelmemektedir. Aksine Kûfe mektebinin önde gelen temsilcisi el-Kisâî; Necd, Tihâme ve Hicaz'a gidip onların dillerini inceleyip teftiş etmiştir. Bu mekteb, Araplardan ne duyulmuşsa onun kabul edilip kıyasta kaynak olarak kullanılması ve onunla istişhâd edilmesinde bir sakınca görmemiştir.²⁰¹

Ebû Nasr el-Fârâbî'nin kabileler arasında istişhâd edilecek ve edilmeyecek ayrımını yaptığı bu sınıflandırma âlimler arasında kabul edilmiştir. Bu ayırmaya karşı gelen âlimler ise eleştiriden kurtulamamıştır. Örneğin İbn Mâlik, yazdığı eserlerinde Lahm, Cüzâm, Kudâa ve diğer kabilelerin kelimayla istişhâd ettiğinden dolayı Ebû Hayyân'ın *fî Şerhi't-Teshîl* adlı eserinde şu eleştiriye maruz kalmıştır: Bunun gibi bir

²⁰⁰ el-Efğânî, *fî Usûli'n-Nahv*, 21-23.

²⁰¹ Bezci, *İbn Mâlik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*, 43-44.

şey dil imamlarının âdetleri ve şanından değildir. Hangi dilde olursa olsun o dilde istişhâd edilmesi için kaynağın güvenilir olmasının yanında bozulmaya uğramamış olması gibi şartlar gereklidir. Bundan dolayı bazı dilbilimciler, dilinin sağlam olduğunu ve sağlam bir çevrede büyüdüğünü öne sürerek İmam Şafî'nin kelimıyla istişhâd edilebileceğini izah etmişlerdir. İbn Şakir, *Menâkıb*'ında Ahmed b. Hanbel'in “Şafî'nin kelimâ hüccettir (delil ve istişhâd).” Sözünü aktararak İmam Şafî'nin kelimâ hakkındaki fikrini beyan etmiştir.²⁰²

Arap kelimâ ile istişhâttan söz edilirken en fazla kullanılan meselden de (atasöz) söz etmek gerekir. el-Mesel, el-Misil (المثل) kelimesi “benzeme” ve “benzetmek” anlamına gelip “المُثُل” kökünden türemiş “bir şeyin benzeri” demektir.²⁰³ Türkçede ise atasözü denilmektedir. Arap edebiyatında mesel kelimesi, bir olayı en güzel sözlerle ifade edebilen bilge kişilerin kulağa hoş gelen ve geniş anlamı olan kalıplaşmış kelimelerle az sözcük kullanıp özlü nasihatler verebilmesidir. Darbimesel ise bir hadisenin üzerine söylenen bir sözün meşhur olması ve o hadiseye benzer tüm olaylar için bu sözün kullanılmasıdır.²⁰⁴

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/383), emsali şu sözlerle ifade eder: “*Emsal* (atasözü), Arapların hikmetli sözleridir. O sözleri söylerken doğrudan doğruya değil dolaylı olarak icâzı, manayı ve teşbihi bir arada söyleyip ihtiyaca göre ifade ettikleri sözlerdir.” Bu ifadeyle Ebû Ubeyd, Arapların bilge kişilerini belirten aracın sözler olduğunu bize göstermektedir. Ayrıca icâz (az sözle çok şey ifade etme), mana isabeti (verilen mesajı noksansız ifade etme) ve benzetmeler emsallerin özlü bir şekilde kusursuz söylenmesini ve kelimelerin akıcı olmasını sağlamaktadır. Meseller; atalardan gelen, onların yüzyıllar içinde yaşadıkları hayat tarzını yansıtan, tecrübelerine dayalı bilge sözlerle öğüt şeklinde aktarılan, sözlerin kime ait olduğu bilinmeyen, kısa, özlü ve hikmetli sözlerdir. Hulasa Arap kelimâ gramer kaidelerinin temelini oluşturan en önemli kaynaklardan biri olup istişhâd yönteminde önemli bir yer edinmiştir.²⁰⁵

²⁰² es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. ‘Abdulahakim ‘Atiyye, 47-48.

²⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3656-3657.

²⁰⁴ İpek, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, 40.

²⁰⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, thk. Abdulmecid Katamış (Dimeşk: Daru'l-Me'mun lit-Tûras, 1980) 34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. LİSÂNU'L-'ARAB'TA KUR'ÂN ÂYETLERİYLE İSTİŞHÂD

Kur'ân-ı Kerim, Allah'ın kalamı olmasından dolayı Arap dilinde fesahatine en fazla güvenilen sözlerin başında gelir. En mükemmel olduğundan dolayıdır ki Kur'ân'da yer alan sözcükler, en fasih sözcükler ve dil ile ilgili kullanımlar da en değerli kullanım olarak görülmüştür. Kur'ân'ın bu özelliğinden dolayı gramerciler, kırâatler arasında hiçbir ayırım olmaksızın onunla istişhâd yapılabileceğini kabul etmişlerdir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim'in Arap dilinde istişhâd konusunda kaynaklar arasında birinci sırada geldiği ittifakla kabul edilmiştir.²⁰⁶

Kur'ân-ı Kerim, tevâtüren nakledilmiş ve nakil sürecinde sağlam bir üslupla muhafaza edilip günümüze kadar aslını korumuş olduğundan dolayı diğer istişhâd kaynakları olan hadis, şiir ve Arap kelimelerinin önüne geçmiş en sağlam Arapça metindir. Bunun neticesinde âlimler; Arap dili ilimlerinde Kur'ân âyetleriyle istişhâd etmenin caiz olduğunu ittifakla kabul etmiş, istişhâd metodunu uygularken Kur'ân âyetlerini de kullanmışlardır.²⁰⁷

Arap dilinde herhangi bir kelimenin lügat manasını delillendirmek veya bir dil kaidesini ortaya koymak için Kur'ân âyetlerinden istişhâd edilmiştir. Bir sözlük olan *Lisânu'l-'Arab*'ta da Kur'ân âyetlerinin bir istişhâd unsuru olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Kur'ân âyetleri, sözkonusu sözlükte kelimelerin lügat manalarını isbat etmek, sarf, nahiv ve belâğat kaidelerini delillendirmek için kullanıldığı gibi bazı mekân, din, millet veya yiyecek isimlerinin tespitinde de kullanılmıştır. Bu bölümde *Lisânu'l-'Arab*'ta da Kur'ân âyetlerinin bir istişhâd unsuru olarak kullanımı, örnekler üzerinden incelenecektir.

3.1.1. Kelimelerin Lügat Manalarını Delillendirmek

Çalışmanın bu bölümünde İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde kelimelerin lügat manalarını delillendirmek için Kur'ân âyetleriyle istişhâd etme yöntemi örnekler üzerinde ele alınacaktır. Bu anlamda bütün âyet istişhâdları yerine

²⁰⁶ Abdullah Bedeva, "İbn 'Aşûr'un Tefsirinde İstîşhâd Yöntemi" *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2018), 314.

²⁰⁷ Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, 215-216.

kelimelerin baş harfleri esas alınarak alfabetik sıraya göre her harften birer örnek vermekle iktifa edilmiştir.

الهمزة (Hemze)

“الْأَبُ” kelimesi “أَبَ” kökünden olup sözlükte “ot”, “çayır” ve “mera” anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr, “أَبَا” kelimesinin “çayır” anlamında kullanıldığını *Meyveler ve çayırlar*’²⁰⁸ âyetini delil göstererek açıklamıştır.²⁰⁹

الباء (Be)

“بِئْسَ” kelimesi “بِئْسَ” kökünden olup sözlükte “yiğitlik”, “cesaret”, “güç” ve “kuvvet” anlamına gelmektedir. İbn Manzûr söz konusu kelimenin “güç ve kuvvet” anlamında kullanıldığını *Siz, güçlü kuvvetli bir kavme karşı çağrılacaksınız.*’²¹⁰ âyetiyle delillendirmiştir.²¹¹

التاء (Te)

“التَّابُ” kelimesi “تَبَّ” kökünden olup sözlükte “helak olmak”, “yok olmak”, “ziyan olmak” ve “perişan olmak” anlamına gelmektedir. İbn Manzûr, “التَّبُّ” kelimesinin helak anlamında kullanıldığını delillendirmek için *Ebû Leheb’in eli helak olsun*’²¹² âyetiyle istişhâd etmiştir.²¹³

الشاء (Se)

“تَقِيلُ” kelimesi “تَقِيلُ” kökünden olup sözlükte “ağırlık”, “yük”, “insana ağır gelen şey” ve “zor olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Müellif, “التَّقِيلُ” kelimesinin, “insana ağır gelen şey” anlamında kullanıldığını, *Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır biz söz vahyedeceğiz (yükleyeceğiz).*’²¹⁴ âyetiyle istişhâd ederek delillendirmiştir.²¹⁵

²⁰⁸ Diyanet İşleri Eski Meali (Erişim 17 Kasım 2021), Abese 80/31.

²⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/21.

²¹⁰ DİB. Yeni, Fetih 48/16.

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/214.

²¹² Cemil Said Meali (Erişim 17 Kasım 2021), Tebbet 111/1.

²¹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/414.

²¹⁴ DİB. Yeni, Müzzemmil 73/5.

²¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/484.

الجيم (Cîm)

“جَارًا” kelimesi “جَارَ” kökünden türeyen bir kelimedir. “Yalvarmak” ve “yardım dilemek için sesini yükseltmek (feryat etmek)”, “çıglık” ve “yakınma” anlamlarına gelen bu kelimenin “feryat” anlamında kullanıldığı إِذَا هُمْ يَجْتَرُونَ “Bakmışsın ki feryat edip duruyorlar.”²¹⁶ âyetiyle delillendirilerek izah edilmiştir.²¹⁷

الحاء (He)

“الْحَيْنُ” isim olup “çağ”, “uzun zaman”, “süre”, “vakit” ve “belirsiz bir zaman dilimi” anlamlarına gelir. Ayrıca tüm zamanları içine alacak şekilde kullanılmasının da uygun olacağını söyleyenler olmuştur. *Lisânu'l-'Arab*'ta “حين” kelimesinin süre anlamında kullanıldığı هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ “İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?”²¹⁸ âyetiyle beyan edilmiştir.²¹⁹

الخاء (Hâ)

“خَبَاءً” kelimesi “خَبَأَ” kökünden türemiştir. “Örtmek”, “saklamak”, “gizlemek” ve “saklanmak” anlamlarında kullanılmaktadır. *Lisânu'l-'Arab*'ta “الخبأ” kelimesinin “gizlemek” anlamında kullanıldığı الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerde ve yerde gizli olanı ortaya çıkarandır.”²²⁰ âyeti istişhâd getirilerek açıklanmıştır.²²¹

الدال (Dâl)

“دَحَا” kelimesi “دَحَا” kökünden olup “döşemek”, “yaymak”, “açmak”, “yayılmak” ve “sermek” anlamına gelir. İstidlâl olarak getirilen وَالْأَرْضُ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا “Bundan sonra da yeryüzünü döşedi.”²²² âyetinde görüldüğü üzere “الدحا” kelimesi, döşemek anlamında kullanılabilmektedir. İbn Manzûr söz konusu kelimenin “döşemek” anlamında da kullanıldığını isbat etmek adına kelimenin Kur’ânî kullanımıyla istişhâtta bulunmuştur.²²³

²¹⁶ Mü'minûn 23/64.

²¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/515.

²¹⁸ DİB. Vakıf, İnsan 76/1.

²¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/1009.

²²⁰ DİB. Yeni, Neml 27/25.

²²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/1018.

²²² Elmalılı Hamdi Yazır Meali (Erişim 25 Aralık 2021), Nâzi'ât 79/30.

²²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/1239.

الذال (Zêl)

“ذَكَرَ” kökünden gelen “ذِكْرًا” kelimesi “şeref”, “şân”, “ezberlemek”, “anmak”, “hatırlamak”, “anlatmak” ve “zikir” anlamlarına gelir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta söz konusu kelimenin “şan” anlamında kullanıldığı, وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ “*Senin şânını yükseltmedik mi?*”²²⁴ âyetiyle istişhâd getirilerek izah edilmiştir.²²⁵

الراء (Râ)

“رَأْفَةً” kelimesinin kökü “رَأْفَ” dir. “Merhamet”, “şefkat” ve “çok merhamet etmek” anlamlarına gelen “الرأفة” kelimesinin merhamet anlamında kullanıldığı, İbn Manzûr tarafından وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ “*Allah’ın dini hususunda (emirlerini yerine getirmekte) merhametiniz tutmasın.*”²²⁶ âyeti delil getirilerek açıklanmıştır.²²⁷ Görüldüğü üzere müellif kelimelerin farklı manalarına işâret ederken ilgili kelimelerin Kur’ânî kullanımlarından istişhâta bulunarak delillendirme yoluna gitmiştir.

الزاي (Zây)

“زَحْفًا” kelimesi, “زَحَفَ” kökünden türemiştir. Bu kelimenin “topluluk”, “ordu”, “yürümek”, “savaşta kaçma”, “savaşta düşmanla karşı karşıya gelmek”, “ilerleme” ve “ağır ağır” ilerleme anlamlarına gelir. İbn Manzûr, “الزَّحْفُ” kelimesinin “düşmanla karşı karşıya gelmek ve ilerlemek” anlamında kullanıldığını delillendirmek adına يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفُوا فَلَا تُلُوهُمُ الْأَدْبَارَ “*Ey iman edenler! Savaş düzeninde iken kâfirlerle karşılaştığınız zaman sakın onlara arkanızı dönmeyin (savaşta kaçmayın).*”²²⁸ âyetiyle istişhatta bulunmuştur.²²⁹

السين (Sîn)

“Sormak”, “davet için çağırmak”, “istemek”, “fakir kişinin istemesi” ve “istekte bulunmak” anlamlarında olan “سُئِلَ” kelimesi “سَأَلَ” kökünden türemektedir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bahsi geçen kelimenin “sormak ve istekte bulunmak” anlamında kullanıldığı

²²⁴ DİB. Yeni, İnşirâh 94/4.

²²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1386-1387.

²²⁶ Yavuz, Nûr 24/2.

²²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1410.

²²⁸ DİB. Yeni, Enfâl 8/15.

²²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1653.

سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ “Bir isteyen, gerçekleşecek azabı sordu.”²³⁰ âyeti istidlâl edilerek açıklanmıştır.²³¹

الشين (Şîn)

“شَنَّ” kelimesi “شَنَّتْ” kökünden olup “grup”, “bölük bölük”, “ayırmak”, “bölmek”, “dağılmak”, “uzaklaşmak” ve “ayrı ayrı grup” anlamına gelir. Örnek olarak getirilen *“O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için çeşitli gruplar halinde çıkarlar.”*²³² âyetinde görüldüğü üzere ilgili kelime “grup” anlamında kullanılmıştır.²³³ Müellif kelimenin ilgi anlamlarına işaret ederken âyetteki kullanımlarıyla istişhâd etmeyi ihmal ememiştir.

الصاد (Sâd)

“صَبَرَ” sözcüğü “صَبَرَّ” kökünden gelen bir kelimedir. “Öfke esnasında kendini tutmak ve tahammül etmek”, “sabır”, “dayanmak” “tahammül” ve “sebat” anlamlarına gelen bu kelimenin “sabır” anlamında kullanıldığı müellif tarafından şu âyetle istişhâd edilmiştir:²³⁴ *“Rablerine yalvaranlarla beraber sen de sabret.”*²³⁵

الضاد (Dâd)

“ضَرَبَ” kelimesi “ضَرَبَ” kökünden olup “vurmak”, “dövüşmek”, “para basmak”, “kalıba dökmek”, “sokmak” ve “sefere çıkmak” gibi anlamlara gelir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bu kelimenin “sefere çıkmak” anlamında kullanıldığı *“وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ”* *“Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman,”*²³⁶ âyetiyle delillendirilmiştir.²³⁷

الطاء (Tâ)

“طَبَقًا” kelimesi, “طَبَقَ” kökünden türetilmiş bir sözcük olup “aynı olmak”, “uzlaşma”, “anlaşma”, “sözleşme”, “tabaka tabaka (kat kat)”, “uygun olmak”, “uyumlu” ve “benzer” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. *Lisânu’l-‘Arab*’ta söz konusu kelimenin “tabaka tabaka ve uygun” anlamında kullanıldığı *“أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ”*

²³⁰ Yazır, Me’âric 70/1.

²³¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1728.

²³² Ahmet Varol Meali (Erişim 25 Aralık 2021), Zilzâl 99/6.

²³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1973.

²³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/2145.

²³⁵ DİB. Eski, Kehf 18/28

²³⁶ Yavuz, Nisâ 4/101.

²³⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2294.

طِبَاقًا “Görmediniz mi, Allah yedi semayı uygun, tabaka tabaka nasıl yaratmış?”²³⁸ âyeti delil gösterilerek beyan edilmiştir.²³⁹

الظاء (Zâ)

“ظَلَّ” kelimesi “ظَلَّلَ” kökünden türemiş olup “gölge”, “siper”, “dalga”, “korumak”, “himaye” ve “karanlık” gibi anlamlara gelir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bu kelimenin “gölge” anlamında kullanıldığı وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ “Bulutları üstünüze gölge yaptık.”²⁴⁰ âyeti ile delillendirilmiştir.²⁴¹

العين (Ayn)

“عَثَرَ” kökünden gelen “عَثْرًا” kelimesi “farkına varmak”, “sürçme”, “hata”, “perişan”, “ortaya çıkma” ve “anlaşılma” anlamlarına gelmektedir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bu kelimenin “farkına varmak” anlamında kullanıldığı فَإِنْ عَثِرَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا “Eğer onların (yalancılıkla) günah işlediklerinin farkına varırsanız...”²⁴² âyeti örnek getirilerek izah edilmiştir.²⁴³

الغين (Gayn)

“غَسَقًا” kelimesinin kökü “غَسَقَ”dır. “Gözyaşı”, “karanlık”, “yönelmek”, “gece karanlığının basması”, “dağlara gecenin çökmesi”, “akmak” ve “alaca karanlık” gibi anlamlara gelen bu kelimenin “gece karanlığı” anlamında kullanıldığı, İbn Manzûr tarafından أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ “Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl.”²⁴⁴ âyeti delil getirilerek beyan edilmiştir.²⁴⁵

الفاء (Fê)

“فَتَحَّ” kelimesi “فَتَحَّ” kökünden türeyen bir masdardır. İlgili kelime, sözlükte “açmak”, “zafere ulaşmak”, “ele geçirme” ve “yardım” gibi anlamlara gelmektedir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta “فَتَحَّ” kelimesinin “açmak” anlamında kullanıldığı لَا تُفْتَحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ “Onlara göklerin kapıları açılmaz.”²⁴⁶ âyeti ile delillendirilmiştir.²⁴⁷

²³⁸ Yazır, Nûh 71/15.

²³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2355.

²⁴⁰ DİB. Yeni, Bakara 2/57.

²⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2457-2458.

²⁴² Sağlam, Mâide 5/107.

²⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2502.

²⁴⁴ DİB. Eski, İsrâ 17/78.

²⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2895.

²⁴⁶ DİB. Yeni, Â’râf 7/40.

²⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2967.

القاف (Kâf)

Sözlükte “yakın”, “yaklaşma”, “yakınında”, “yakınlaşma” gibi anlamlarda olan “قُرْبًا” kelimesi “قَرَّبَ” kökünden türemiştir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bu kelimenin “yakın” anlamında kullanıldığını delillendirilmek amacıyla وَلَوْ تَرَى إِذْ فَرَغُوا فَلَا قُوَّةَ وَاتَّخَذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ “*Sen onları, dehşetli bir korkuya kapılıp da kaçıp kurtulamayacakları ve yakın bir yerden yakalanacakları zaman bir görsen!*”²⁴⁸ âyeti ile istişhâd edilmiştir.²⁴⁹

الكاف (Kef)

“كُشِطَ” kelimesi “كَشَطَ” kökünden türemiş olup “sökme”, “çıkarmak”, “açığa çıkarma”, “sıyrılıp açmak”, “kazımak”, “soymak” ve “deri yüzmek” gibi anlamlara gelir. Bu kelimenin “sıyrılıp açmak” anlamında kullanıldığı müellif tarafından وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ “*Gökyüzü sıyrılıp açıldığı zaman.*”²⁵⁰ âyetiyle istişhâd edilerek delillendirilmiştir.²⁵¹

اللام (Lâm)

“لَزَبَ” kelimesi “لَزَبَ” kökünden gelen bir kelimedir. “Yapışmak”, “sert olmak”, “sıkı olmak” ve “birbirine girip yapışmak” gibi anlamlara gelir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta bu kelimenin “yapışkan” anlamında kullanıldığı إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ “*Biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık.*”²⁵² âyeti ile beyan edilmiştir.²⁵³

الميم (Mîm)

“مَجْدًا” kelimesi “مَجَدَ” kökünden olup “mert”, “cömert”, “asil”, “şanlı”, “şerefli” ve “üstün” gibi anlamlara gelmektedir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta “مَجْدَ” kelimesinin “şerefli ve şanlı” anlamında kullanıldığı ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ “*Kâf. Şanlı ve şerefli Kur’ân’a andolsun ki,*”²⁵⁴ âyeti ile izah edilmiştir.²⁵⁵

النون (Nûn)

Lisânu’l-‘Arab’ta “نَبَأَ” kelimesinin “نَبَأَ” kökünden türediği belirtilip “haber vermek”, “ilan”, “bilgi” ve “duyuru” gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir.

²⁴⁸ Sebe’ 34/51.

²⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3167.

²⁵⁰ Varol, Tekvîr 81/11.

²⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3441.

²⁵² DİB. Yeni, Sâffât 37/11.

²⁵³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3564.

²⁵⁴ Yazır, Kâf 50/1.

²⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3661.

Kelimenin “haber” anlamında kullanıldığı عَمَّ يَسْأَلُونَ عَنِ النَّبَاِ الْعَظِيمِ “Birbirlerine neyi soruyorlar? O büyük haberden (kıyametten) mi?”²⁵⁶ âyeti delil getirilerek açıklanmıştır.²⁵⁷

الهَاء (Hê)

“هَزَأَ” kelimesi “هَزَأَ” kökünden olup “alay”, “istihza”, “eğlence” ve “küçümseme” gibi anlamlara gelir. *Lisânu'l-'Arab*'ta kelimenin “alay etmek” anlamında kullanıldığı إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤْنَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ “Biz sizinle beraberiz, biz onlarla sadece alay ediyoruz. Gerçekte, Allah onlarla alay eder.”²⁵⁸ âyeti ile delillendirilmiştir.²⁵⁹

الوَاو (Vâv)

“وَرِثَ” kökünden türeyen “وَرِثَةً” kelimesi “miras”, “mal”, “mirasçı olmak”, “geride bir şey bırakmak”, “tereke” ve “miras olarak almak” gibi anlamlara gelir. *Lisânu'l-'Arab*'ta söz konusu kelimenin “mirasçı” anlamında kullanıldığı وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ “Süleyman, Davud’a mirasçı oldu.”²⁶⁰ âyeti ile istidlal edilerek açıklanmıştır.²⁶¹

الْيَاء (Yâ)

“يَقِيَنَّ” kelimesinin kökü “يَقِيَنَّ” şeklindedir. “Şekkin ortadan kalkması”, “kesin”, “emin olma”, “kesin bilgi” ve “kesin şekilde bilmek” gibi anlamlara gelen bu kelimenin “kesin bilgi” anlamında kullanıldığı, İbn Manzûr tarafından وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ “Şüphesiz Kur'an gerçek kesin bilgidir.”²⁶² âyeti delil getirilerek beyan edilmiştir.²⁶³

Müellif, Kur'ân âyetleriyle kelimelerin lügat anlamlarını istişhâta bulunurken yukarıda geçen örneklerle sınırlı olmayıp, bol miktarda örneklerle ilgili eserinde âyetlerin lügat manalarını istişhâta bulunmuştur.

²⁵⁶ Nebe' 78/1-2.

²⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3818.

²⁵⁸ DİB. Vakıf, Bakara 2/14-15.

²⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/4126.

²⁶⁰ Bulaç, Neml 27/16.

²⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/4259.

²⁶² DİB. Yeni, Hâkka 69/51.

²⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/4397.

3.1.2. Sarf ve Nahiv Meselelerini Delillendirmek

3.1.2.1. Sarf (Morfoloji) Meselelerini Delillendirmek

Sarf (الصَّرْفُ) kelimesi genellikle tasrif (التَّصْرِيفُ) kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılır. Sözlükte “açıklamak”, “değiştirmek”, “bölüştürmek” vb. anlamlara gelen sarf²⁶⁴ kelimesinin ıstılah anlamı ise aslı vâhid’ten (masdar-mâzi) kastedilen manaların, anlaşılması için farklı sigalara dönüştürülmesidir. Bu manalar ancak “ism-i fâil”, “ism-i mef’ûl”, “tesniye” ve “cem” gibi farklı sigaların türemesiyle anlaşılır. Ayrıca sarf ilmi kelimenin “sahih”, “illet”, “asıl” ve “ziyâde” gibi durumlarını açıklar.²⁶⁵

Çalışmanın bu bölümünde İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab* adlı eserinde Kur’ân âyetleriyle delillendirdiği sarf meseleleri ele alınıp bu konuyla ilgili eserde yer alan bazı örnekler incelenecektir.

Örnek 1: Vasıl ve Katı’ Hemzesi

فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا “Siz ondan daha güzeliyle selam verin.”²⁶⁶

Müellif, zikredilen âyette geçen “احسن” kelimesindeki elif (ل) harfinin kat’ elifi olduğunu delillendirirken elif harfini vasıl ve kat’ elifi diye ikiye ayırmıştır. Daha sonra aralarındaki farkın vasıl elifinin “الفعل” kelimesindeki fâ (ف) olduğunu ve geçiş halinde okunmadığını; kat’ elif’inin ise cem’ de bulunan elif’e (Örnek olarak اَلْوَانُ وَاَزْوَاجُ kelimelerindeki elif’e) söylendiğini ve kelimenin fâu’l-fiil, ‘aynu’l-fiil ve lâmu’l-fiilinde bulunmadığını izah etmiştir. Bu duruma “ابْنُ وَابْنَةُ وَامْرَأَةٌ وَاسْمٌ وَاسْتُ” kelimeleri örnek olarak gösterilmiştir.²⁶⁷

Örnek 2: Yâ’nın Hazfî

يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ “O gün herkes gelir.”²⁶⁸

Lisânu’l-‘Arab adlı eserde örnek verilen âyette geçen “تأتي” kelimesindeki yâ (ي) harfinin hazif edildiği, İbn Cinnî’nin de görüşüne yer verilerek bazı Arapların “اتي” kelimesinin emir kipini “تَ زيدا” şeklinde okuduğunu, bu kelimedeki yâ’nın “خُذْ وَكُلْ وَمُرْ” fiillerinin emir kiplerinde hazfedilen hemze (ء) gibi hazfedildiği beyan edilmiştir. Bu

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/2182-2183.

²⁶⁵ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hemlâvi, *Şaze’l-‘Arfî Fenni’s-Sarf*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1998), 12-13.

²⁶⁶ Bulaç, Nisâ 4/86.

²⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/20.

²⁶⁸ Yazır, Nahl 16/111.

duruma örnek olarak âyette geçen “يَوْمَ تَأْتُ” ifadesi delil olarak getirilmiştir. Ayrıca Hüzeyl kabilesinin lehçesinin de bu şekilde olduğu söylenmiştir.²⁶⁹ Görüldüğü üzere İbn Manzûr yâ’nın hazfî gibi bazı sarf kaidelerinin delillendirilmesinde âyetten delil getirmekle birlikte yer yer bazı Arap kabilelerinin dil ve kullanımlarını da referans göstermiştir.

Örnek 3: Mücerred ve Mezîd Meselesi

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُذْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ “Üstlerinde, ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler vardır.”²⁷⁰

Lisânu’l-‘Arab’ta söz konusu âyetteki “استبرق” kelimesi için İbnü’l-Esîr’in bir ifadesinden yararlanılarak Cevherî’nin, “بَرَقَ” kelimesinin sülâsî mezîd olan “استبرق” kelimesinin mücerred olduğu ve bu kelimenin başında bulunan hemze, sin (س) ve tâ’nın (ت) zaide olduğunu aktardığı belirtilmiştir. Ezherî’nin ise sadece hemze’nin zaide olduğunu, bahsi geçen kelimenin humâsî bir fiil olduğunu belirttiği ifade edilmiştir. İbn Manzûr’un sarf ilmi için getirdiği istişhâdlardan biri de bu şekildedir.²⁷¹

Örnek 4: İbdâl Meselesi

وَزَادَهُ بَسْطَةً “Onun gücünü artırdı.”²⁷²

İbn Manzûr, “بَسْطَةً” kelimesinin aslının “بَسَطَةً” olduğunu ve sîn harfinden sonra tâ (ط) harfî geldiği takdirde sîn harfî’nin sâd (ص) harfine çevirildiğini belirttikten sonra “وَزَادَهُ بَسْطَةً” okunduğunu verilen âyetle istişhâd etmiştir.²⁷³

Örnek 5: Bazı İsimlerin Kökü Hakkında

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ “Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mabed, Mekke’deki çok mübarek ve bütün âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olan beyt (kâbe)dir.”²⁷⁴

Bu âyette geçen “بَكَّةَ” kelimesinin Kâbe’nin bulunduğu yer ve Mekke’nin ismi olduğu söylenmektedir. Ayrıca İbn Manzûr, bu kelimenin الطَّوَّافُ فِي النَّاسِ بَعْضُهُمْ بَعْضًا (Tavafta insanların bir kısmı bir kısmını itelediler.) cümlesinde bulunan “بَكَّ”

²⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/39.

²⁷⁰ DİB. Yeni, İnsan 76/21.

²⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/94.

²⁷² Bakara 2/247.

²⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/303.

²⁷⁴ Yazır, Âl-i İmrân 3/96.

kelimesinden türeyen bir isim olduğunu söylemenin de daha isabetli olacağını ifade etmiştir.²⁷⁵

Örnek 6: Bazı Fiil Köklerinde İdğâm Meselesi

لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا “İsteseydin bu iş için bir ücret alırdın.”²⁷⁶

İbn Manzûr, İbn Esîr’in yukarıda geçen âyette bulunan “لَتَّخَذْتَ” kelimesinin “لَتَّخَذْتَ” şeklinde okunduğunu, şeddeli tarzda okunduğu takdirde “افْتَعَلَ” babından, kökünün ise “تَخَذَ” olduğunu ve iki tâ’dan birisinin diğerine idğâm edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu âyetteki “لَتَّخَذْتَ” kelimesinin “أَخَذَ” kökünden olmadığını, “أَخَذَ” fiilinin “افْتَعَلَ” babında kullanıldığı zaman “لَتَّخَذَ” şeklini aldığını ve bu durumda hemze’nin tâ’ya idğâm edilmediğini belirtmektedir.²⁷⁷

Örnek 7: Masdarlarda Müfred ve Cem‘ Meselesi

لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا “Bir kere yok olmayı değil, bir çok defa yok olmayı isteyin.”²⁷⁸

Lisânu’l-‘Arab’ta zikredilen âyetteki “ثُبُورًا” kelimesi için Ferrâ’nın görüşüne değinilerek söz konusu kelimenin masdar olduğu ve bu kelimenin âyette “كَثِيرًا” lafzı ile birlikte gelmesinin, masdarlarda müfred ve cem‘in eşitliğinin bir göstergesi olduğu izah edilmiştir. Zeccâc ise bu âyetten önce geçen دَعُوا هَٰذَا ثُبُورًا “Oracıkta yok olmayı isterler.”²⁷⁹ âyetindeki “helak” anlamına gelen “ثُبُورًا” kelimesinin masdar (mef‘ûl-i mutlak) olarak mensub olduğunu bildirmiştir. Daha sonra da لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا âyetindeki “ثُبُورًا” lafzının masdar olduğunu ve bu kelimenin hem azlık hem de çokluk için gelebileceğini belirtmiştir.²⁸⁰

Örnek 8: Masdarların İsm-i Mef‘ûl Anlamında Kullanılması

فَإِنَّهُ مَنِيَّ إِلَّا مَنَ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ “Eliyle sadece bir avuç avuçlayan müstesna şüphesiz bendendir.”²⁸¹

²⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/341.

²⁷⁶ DİB. Yeni, Kehf 18/77.

²⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/421.

²⁷⁸ DİB. Eski, Furkân 25/14.

²⁷⁹ Yazır, Furkân 25/13.

²⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/462.

²⁸¹ DİB. Eski, Bakara 2/249.

Bu âyette geçen “غرفة” kelimesi “avuç dolusu ya da avuç miktarı” anlamında bir isimdir. İbn Manzûr, ism-i mef’ûl olan “مَغْرُوفٌ” kelimesinin “avuçlayan” anlamında olduğunu delil göstererek ifade etmiştir.²⁸²

Örnek 9: İsm-i Zaman ve İsm-i Mekânın Vezni

حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ “İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar.”²⁸³

Söz konusu eserde örnek verilen âyetin Abdullah b. Müslim tarafından حَتَّىٰ أَبْلُغَ şeklinde okunduğu belirtildikten sonra âyetteki “مَجْمَعَ” kelimesinin ism-i mekân olup son harften önceki harfin nadir olarak “مشرق ومغرب” gibi kesreli (ـ) (مَجْمَع) şekilde geldiği ifade edilmiştir. Daha sonra “فعل يفعل و فعل يفعل” vezinlerinden olan ism-i zaman ve ism-i mekânların kaideye göre “مفعول” şeklinde olması gerektiği, ancak şâz olarak “مفعول” şeklinde de okunabileceği izah edilmiştir.²⁸⁴ *Lisânu ’l-’Arab*’ta bu kaideye delil olarak yukarıda verilen âyet getirilmiştir.²⁸⁵

Örnek 10: İltikâu’s-Sâkineyn

فَظَلُّنَا تَقَكُّهُونَ “Geveleyip dururdunuz.”²⁸⁶

Eserde, örnek verilen âyette bulunan “ظَلُّنَا” kelimesinin aslının “ظَلَّلْنَا” şeklinde olduğu ifade edilmiştir. Kaideye göre lââm’ın (ل) harekesi olan kesrenin bir önceki harfe nakledildiği, ardından iki lââmdan birinin iltikâu’s-sâkineynden dolayı hazfedildiği belirtilmiştir.²⁸⁷ Bunun sonucunda söz konusu kelimenin “ظَلَّم” şeklini aldığı izah edilerek örnek verilen âyet ile bu durum delillendirilmiştir.²⁸⁸

Örnek 11: İstisnâ Edatının Yapısı

قُلْنَا حَاشَ لِلَّهِ “Allahı tenzih ederiz.”²⁸⁹

²⁸² İbn Manzûr, *Lisânu ’l-’Arab*, 1/622.

²⁸³ DİB. Yeni, Kehf 18/60,

²⁸⁴ et-Teftâzânî, *Tedricü ’l-Edânî*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., (Lübnan: Dâru Nûru’s-Sabâh, 2005) 201.

²⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-’Arab*, 1/654.

²⁸⁶ Vâkı’a 56/65.

²⁸⁷ et-Teftâzânî, *Tedricü ’l-Edânî*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., 255-256.

²⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-’Arab*, 3/2456.

²⁸⁹ DİB. Eski, Yûsuf 12/31.

İbn Manzûr, bu âyette geçen “حاش” kelimesinin “حَشَا” kelimesinden türetildiğini, buna göre mananın “Yüce Allah’ı bu açıdan münezzehtir” şeklinde olduğunu belirtmiştir.²⁹⁰

Örnek 12: Masdar ve İsm-i Mekân Yapısı

حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ “Kurban yerine varıncaya kadar.”²⁹¹

Eserde zikredilen âyette bulunan “مَحَلَّ” kelimesindeki hâ (ح) harfinin fetha (–) ile harekelendirilmesi durumunda masdar, kesre (–) ile harekelendirilmesi durumunda ise ism-i mekân olacağı belirtilmiştir.²⁹²

Örnek 13: Ecvef Fiillerin Yapısı

دِينًا قِيَمًا “Dosdoğru bir din.”²⁹³

Söz konusu âyette geçen “قيما” kelimesinin “قام” fiilinden türemiş bir masdar olduğu belirtilmiş, ardından bahsi geçen fiilin aslının “قَوْمٌ أَوْ قَوْمٌ” şeklinde olduğu bildirilmiştir. ‘İllet harflerinden olan “vâv” (و) harfinin harekeli, kendinden önceki harfin ise fethalı olduğu takdirde vâv harfinin elife dönüştürüldüğü açıklanmıştır.²⁹⁴ Aslı “قَوْمًا” olan bu kelimenin “قِيَمًا” tarzında okunmasının nedeni zikredilen kaideye dayandırılmış, bu duruma delil olarak da yukarıda verilen âyetle istihsân edilmiştir.²⁹⁵

Örnek 14: Bazı Kelimelerin Telaaffuzunda Siklet Meselesi

نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ “Biz de sizin hatalarınızı bağışlıyalım.”²⁹⁶

Eserde nahiv âlimlerinden Ebû İshak’ın bir ifadesine yer verilerek örnek verilen âyetteki “خطايا” kelimesinin aslının “خَطَايَا” şeklinde olduğu belirtilmiştir. Yâ harfi ve kendisinden önceki harf harekeli olduğu için yâ harfinin hemzeye dönüştürüldüğü, bunun sonucunda da iki hemzenin yan yana gelerek kelimenin “خطائي” biçimini kazandığı ifade edilmiştir. Bu durumda ikinci hemzenin harekeli, kendisinden önceki harf kesreli olduğundan dolayı hemzenin yâ harfine dönüştürülerek “خطائي” şeklini aldığı ifade edilmiştir. Daha sonra kesreli olan hemzenin harekesinin fethaya

²⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/847.

²⁹¹ DİB. Vakıf, Bakara 2/196.

²⁹² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/919.

²⁹³ DİB. Yeni, En‘âm 6/161.

²⁹⁴ et-Teftâzânî, *Tedricü’l-Edâni*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., 333.

²⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/993.

²⁹⁶ Bakara 2/58.

çevrilmesi, buna bağlı olarak yâ harfinin de elife kalbedilmesi sonucunda söz konusu kelimenin “خطاء” halini aldığı bildirilmiştir. Ardından iki elif arasında kalan hemzenin, elifin cinsinden olmasından ve üç tane aynı cinsten olan harfin ard arda gelmesi gibi durumun Arap kelimasında bulunmamasından dolayı, yâ harfine çevrildiği açıklanmıştır. Dolayısıyla müellif yukarıda örnek verilen âyet ile bu meseleyi delillendirmiştir.²⁹⁷

Örnek 15: Bazı Masdarların Kökü Hakkında

“مَنْ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ فِيهِ وَلَا جَلَالٌ” *Alışveriş ve dostluğun olmayacağı günün gelmesinden önce,*²⁹⁸

Lisânu’l-‘Arab’ta örnek verilen âyetteki “جَلَالٌ” kelimesi için “خَالٌ” kelimesinin masdarı olduğunu söyleyenlerin olduğu gibi “خُلَّةٌ” kelimesinin cem‘i olduğunu söyleyenlerinde olduğu belirtilmiştir.²⁹⁹

Örnek 16: Yâ’nın Hazfî

“وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرُ” *Gelip geçen geceye and olsun.*³⁰⁰

Lisânu’l-‘Arab’ta ilgili âyette geçen “يسر” kelimesinin aslının “يسري” şeklinde olduğunu belirtildikten sonra söz konusu kelimedeki yâ harfinin hazfedilmesi hakkında iki görüş olduğu belirtilmiştir. Eserde ilk olarak Ezherî’nin görüşüne bağlı olarak “لَاأَدْرِي” kelimesi örnek verilerek bu kelimede bulunan yâ’dan önceki harfin kesresi yeterli görülüp yâ harfinin hazfedilerek “لَاأَدْر” halini aldığı açıklanmıştır. Diğer bir görüşte ise Cevherî’nin ifadesine değinerek “لَاأَدْرِي” kelimesi, Araplar tarafından çok kullanıldığı için bu kelimedeki yâ harfinin hazfedilip kelimenin “لَاأَدْر” şeklini aldığı belirtilmiştir. Örnek verilen âyette bulunan “يسري” kelimesindeki yâ harfinin hazfedilmesi de bu iki görüşe kıyas edilmiştir. Söz konusu âyet bu mesele için delil getirilmiştir.³⁰¹

Örnek 17: İfti‘âl Babında İdğâm ve İbdâl

“فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ” *Var mı düşünüp öğüt alan?*³⁰²

²⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1112.

²⁹⁸ DİB. Eski, İbrahim 14/31.

²⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1164.

³⁰⁰ Fecr 89/4.

³⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1267.

³⁰² DİB. Yeni, Kamer 54/22.

Lisânu'l-'Arab 'ta söz konusu âyette geçen “مَدَّكَر” kelimesi için Ferrâ'nın bir görüşüne yer verilerek “مُفْتَعَل” vezninde olan “مَدَّكَر” kelimesinin aslının “مُدْتَكَّر” olduğu ve bu kelimenin “اِفْتَعَال” babından olduğu belirtilmiştir. Kaideye göre “اِفْتَعَال” babından olan kelimelerde fâu'l-fiilin olduğu yere dël (د), zël (ذ) veya zey (ز) harflerinden birisinin gelmesi durumunda zaide olan tâ harfinin dël harfine dönüştürüldüğü beyan edilmiştir.³⁰³ Bu kaideye göre söz konusu kelimenin “مُدْتَكَّر” halini aldığı, bunun sonucunda ise zâl harfinin dël harfine idğam edilerek kelimenin “مَدَّكَر” biçimini kazandığı açıklanmıştır. Bu durum örnek verilen âyet ile delillendirilmiştir.³⁰⁴

Örnek 18: Sıfatı Müşebbehe Meselesi

وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا “Onlar ne iyi arkadaşlarıdır.”³⁰⁵

Söz konusu eserde zikredilen âyetteki “رفيق” kelimesinin “رَفَقَ يَرْفُقُ” veya “رَفُقَ يَرْفُقُ” babından türediği ifade edilmiştir. *Lisânu'l-'Arab* 'ta ilgili kelimenin sıfatı müşebbehe kalıbı olan “فَعِيل” vezninde olup ism-i fâil olan “فَاعِل” anlamında kullanıldığı belirtilip aynı zamanda masdar yerine konulup cem‘ (رُفَقَاء) anlamında da kullanılmasının caiz olduğu izah edilmiştir.³⁰⁶

Örnek 19: Bazı Kelimelerin Kök Harflerinin Delillendirilmesi

وَمَا طَحَّاهَا “Yere ve onu yayıp döşeyene andolsun.”³⁰⁷

Eserde Şemmer (ö. 255/869) adlı âlimin bu âyette geçen “وما طحَّاهَا” tamlamasının “ومن دحَّاهَا” diye anlamlandırıp âyetteki “طحَّاهَا” kelimesinin aslının “دحَّاهَا” olduğunu, dâl harfinin tâ harfine dönüştüğünü ve iki şekilde de anlamının aynı olduğunu belirttiği ifade edilmiştir. Ferrâ'nın ise söz konusu iki kelimenin de bir olduğunu söylediği belirtilmiştir. İbn Manzûr, eserinde yer verdiği bu görüşleri örnek verilen âyet ile delillendirmiştir.³⁰⁸

³⁰³ et-Teftâzânî, *Tedricü'l-Edânî*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., 201.

³⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/1296.

³⁰⁵ DİB. Eski, Nisâ 4/69.

³⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/1549-1551.

³⁰⁷ DİB. Yeni, Şems 91/6.

³⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/2363.

Örnek 20: Telaffuzu Yakın Olan Harflerde İdğam

الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ “Sadakalar hususunda müminlerden gönüllü verenleri çekiştirenler var ya...”³⁰⁹

Sarf ilmine göre te (ت) harfî tâ (ط) harfîyle aynı cinsten olup bu iki harf bir kelimedede bulunduğu zaman önde gelen harf kendisinden sonra gelen harfe idğam edilebilir.³¹⁰ *Lisânu’l-‘Arab*’ta örnek verilen âyette bulunan “مُطَّوِّعِينَ” kelimesinin aslının “مُثَوِّعِينَ” olduğu ve te harfinin ta harfine idğam edildiği belirtilip kelimenin bu şekilde “مُطَّوِّعِينَ” halini aldığı ifade edilerek söz konusu âyet ile istişhâd edilmiştir.³¹¹

Örnek 21: Bazı Kelimelerde Siklet ve Hazif Meselesi

وَإِنظُرْ إِلَى الْإِلَهِ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا “Hele şu ibadet edip durduğun ilâhına bak!”³¹²

Zikredilen âyette geçen “ظَلْتَ” kelimesinin aslının “ظَلَلْتَ” şeklinde olduğu, harekeli olan lââm harfinin telaffuzda ağırlık ve tad‘if olduğu için hazfedildiği, lââm harfi hazf edildikten sonra zâ (ظ) harfinin fetha ile kalabileceği veya lââm harfinin harekesinin zâ harfine aktarılıp kelimenin “ظَلْتَ” şeklini alabileceği beyan edilmiştir.³¹³

Örnek 22: Sülâsi Fiillerde Mezid Meselesi

وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرَضًا “Cehennemi de o kıyamet günü, kâfirlere açık olarak göstermişizdir.”³¹⁴

İbn Manzûr, eserinde Ferrâ’nın bu âyeti أَبْرَزْنَاهَا حَتَّى نَظَرَ إِلَيْهَا الْكُفَّارُ “Tâ ki kâfirler görene kadar cehennemi onlara ibraz ettik.” şeklinde tefsir ettiğini söylemiştir. Ardından Ferrâ’nın başka bir ifadesiyle bu âyette geçen “عَرَضْنَا” (biz gösterdik) fiilinin sülâsî mücerred babından sülâsî mezîd babına aktarılma istendiği zaman, başına bir hemze eklenerek “أَعَرَضْنَا” (kendini -açık bir şekilde- gösterdi) kalıbını alması gerektiğini belirtmiştir. Müellif ilgili âyetteki “عَرَضْنَا” fiilinin lâzım anlamı taşıyacak şekilde okunduğu takdirde “أَعَرَضْنَا” halini alacağını bu şekilde beyan etmiştir.³¹⁵

³⁰⁹ DİB. Vakıf, Tevbe 9/79.

³¹⁰ et-Teftâzânî, *Tedricü’l-Edânî*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., 196.

³¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2429.

³¹² DİB. Yeni, Tâ-Hâ 20/97.

³¹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2456.

³¹⁴ Yavuz, Kehf 18/100.

³¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2581.

Örnek 23: Bazı Kelimelerin Lafızlarında Müfred Gelmeme Meselesi

وَنَحْنُ عُصْبَةٌ “Halbuki biz kalabalık bir cemaatiz.”³¹⁶

Örnek verilen âyette bulunan “عُصْبَةٌ” kelimesi için söz konusu eserde dil âlimlerinden Ahfeş’in bir görüşüne değinilerek bu kelimenin cem‘ olduğu ve kelimenin müfred çekiminin bulunmadığı söylenmiştir. Daha sonra İbn Esîr’in ifadesine yer verilerek bu kelimenin müfred olduğu, cem‘inin ise “عُصْب” şeklinde olduğu izah edilmiştir. Söz konusu eserde bu görüşler zikredilerek örnek verilen âyet ile bu mesele istidlal edilmiştir.³¹⁷

Örnek 24: Ef‘âl-i Hamsede Nûn’un Hazfî

إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ “Ancak kadının, ya da nikâh bağı elinde bulunanın (kocanın, paylarından) vazgeçmesi başka.”³¹⁸

Söz konusu eserde “أَنْ” edatının fiilin cem‘i müzekker çekiminde nûn (ن) harfini hazfettiği ancak fiilin bu çekimi cezm veya nasb halini almadığı takdirde nûn harfinin sabit kaldığı, fiilin cem‘i müennes çekiminde ise nûn harfi zamir görevi gördüğünden ve zamirlerin hazf edilemeyeceğinden dolayı her halde sabit kaldığı ifade edilmiştir.³¹⁹ Bu kaideye bakılarak örnek verilen âyette geçen “يَعْفُونَ” kelimesindeki nûn harfinin cem‘i müennesin zamiri olduğu ve fiilin “يَفْعُلْنَ” vezni’nde olduğu belirtilmiştir. Söz konusu fiilin eğer cem‘i müzekker çekiminde olsaydı söz öbeğinin “إِلَّا أَنْ يَعْفُوا” tarzında olması gerektiği, fiilin aslının “يَعْفُونَ” şeklinde ve “يَفْعَلُونَ” vezninde olacağı açıklanarak örnek verilen âyet ile bu durum istişhâd edilmiştir.³²⁰

Örnek 25: Mübalağalı İsm-i Fâil

وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ “O hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir.”³²¹

İbn Manzûr, bu âyette geçen “الْعَلِيم” kelimesi için “فَعِيلٌ” vezninde siga-i mübâlağa olduğunu ifade edip yüce Allah’ın ilminin bütün eşyaların açık ve gizli olan herşeyi en ince detayına kadar bildiği şeklinde anlamlandırmıştır.³²²

³¹⁶ DİB. Vakıf, Yûsuf 12/8.

³¹⁷ İbn Manzûr *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2641.

³¹⁸ DİB. Yeni, Bakara 2/237

³¹⁹ et-Teftâzânî, *Tedricü’l-Edânî*, thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd., 167-170

³²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2688.

³²¹ Yâsin 36/81.

³²² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2743.

Örnek 26: Bazı Cem‘ Kelimelerin Kökleri Hakkında

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا “Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkan’ı indiren Allah’ın şanı yücedir.”³²³

İbn Manzûr, eserinde “العَالَمُونَ” kelimesinin mahlûkat’ların çeşitleri, “عَالَمٌ”’in ise bütün mahlûkatlar anlamına geldiğini söylemiştir. Bazı âlimler ise kâinatın kapsadığı herşey olduğunu söylemiştir. Söz konusu eserde “العَالَمِينَ” kelimesinin “عَالَمٌ” sigasının çoğulu olmadığı belirtilmiştir. Zeccâc’ın bir ifadesine yer verilerek bu âyette bulunan “العَالَمِينَ” kelimesinin “عَالَمٌ” sigasının cem‘i olduğu ifade edilmiştir.³²⁴

Örnek 27: Bazı Mehmuz Fiillerin Kullanımı

قُلْ مَنْ يَكْلُوكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ “(Ey Muhammed!) De ki: (Size azap edecek olsa) gece ve gündüz Rahmân’ın azabındandan sizi kim koruyacak?”³²⁵

Lisânu’l-‘Arab’ta Ferrâ’nın bir görüşü izah edilerek bu âyette geçen “يَكْلُوكُمْ” kelimesinin mehmuz olduğu, kelimedeki hemzenin Kur’ân dışında terk edildiği zaman sakın bir vâv ile “يَكْلُوكُمْ” veya sakın bir elif ile “يَكْلَاكُمْ” şeklini alacağı bildirilmiştir.³²⁶

Örnek 28: Lazım ve Müte‘addî Fiillerin İştikakı Hakkında

جَزَاءً مَوْفُورًا “Mükemmel bir ceza!”³²⁷

Eserde örnek verilen âyette geçen “مَوْفُورًا” kelimesinin müte‘addî fiil olarak kullanılması halinde “وَفَرَّتْهُ أَفْرَهُ وَفُرًا وَفِرَّةً” kökünden türediği; lâzımî fiil olarak kullanıldığı takdirde “وَفَرَ الْمَالُ يَفِرُ وَفُورًا وَهُوَ وَافِرٌ” kökünden türediği açıklanmıştır.³²⁸

Örnek 29: İsmi Masdar Anlamında Kullanılması

وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ “Yakıtı insan ve taşlardır.”³²⁹

Söz konusu eserde örnek verilen âyette geçen “وَقُودُهَا” kelimesinin isim olduğu fakat bu âyette masdar olan “وُقُودٌ” kelimesinin yerine konulduğu belirtilmiştir.³³⁰

³²³ Furkân 25/1.

³²⁴ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 3/2745.

³²⁵ Enbiyâ 21/42.

³²⁶ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 4/3463.

³²⁷ Yavuz, İsrâ 17/63.

³²⁸ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 4/4324.

³²⁹ DİB. Yeni, Bakara 2/24.

³³⁰ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 4/4330.

Örnek 30: Bazı Kelimelerin Türünün Tespiti

إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً “Ancak onlardan (gelebilecek tehlikeden) korunmanız başkadır.”³³¹

Lisânu’l-‘Arab’ta ilgili âyette geçen “تُقَاةً” kelimesinin masdar ya da cem‘ olmasının caiz olduğu fakat masdar olmasının daha uygun olacağı ifade edilmiştir.³³²

Lisânu’l-‘Arab adlı eserinde İbn Manzûr, Kur’ân âyetleriyle istişhâta bulunduğu sarf meselelerinde sadece yukarıda gösterilen örneklerle sınırlı olmayıp birçok örnekle âyetle istişhâta bulunmuştur.

3.1.2.2. Nahiv (Sentaks) Meselelerini Delillendirmek

Sözlükte “taraf”, “kastetmek”, “tür”, “miktar”, “benzeme”, “yönelmek” ve “kabile” anlamlarına gelen nahiv³³³ (النَّحْوُ) kelimesinin ıstılah anlamı da “kelimeleri belli kaidelerle i‘rab ve binâ bakımından inceleyen bilim dalı” demektir.³³⁴ Bu ilmin kurucusu olan Hz. Ali’nin³³⁵ (r.a.) “أَنْحُ” sözünden çıkarılan anlam, nahiv kaidelerini belirlemek ve uygulamaktır.³³⁶ Nahiv ilminin Arap diline faydası, Arapçayı kelimelerin i‘rab’ında oluşacak hatalardan muhafaza etmektir. Bu ilme i‘rab ilmi denilmesinin nedeni manaların lafızlar sebebiyle bilinmesidir. Nahiv ilminin ana konusu kelime ve kelimedir (cümledir).³³⁷

Kelime üç kısma ayrılır: İsim (زيد), fiil (ضرب) ve harf (قد). Cümle ise dört kısma ayrılır:³³⁸ İsim cümlesi (زيد قائم), fiil cümlesi (ضرب زيد), şart cümlesi (من تضرب اضرب) ve Zarf cümlesidir (خالد امامك).³³⁹

Sözlükte “açıklama”, “bozukluğu giderme” ve “güzelleştirme” anlamlarına gelen i‘rab kelimesi³⁴⁰ ıstılah’ta ise farklı âmillerin gelmesiyle kelimenin sonunda ortaya çıkan değişiklikler anlamına gelir. “جاء زيدٌ ورأيت زيدًا ومررت بزيدٍ” örneğinde

³³¹ Âl-i İmrân 3/28.

³³² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4342.

³³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/3867.

³³⁴ Muhammed b. Abdurrahim el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, (Midyat: İslami Kitaplar Naşiri, 1970), 3.

³³⁵ es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv*, thk. Abdulhakim ‘Atiyye, 27.

³³⁶ Yunus er-Katânî, *Zurûf*, thk. Muhammed Ali Arslan, (Batman: Mütercim Yayınlar, 2016), 43.

³³⁷ Nas, *Haşiyetu ‘İkdu’n-Nâmi ‘alâ Şerhi Halli’l-Me‘akid*, thk. Fuad Mahmud Nasır, 15.

³³⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn b. Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, (Mısır: Matbaatü’s-Saade, 1963), 12.

³³⁹ Nas, *Haşiyetu ‘İkdu’n-Nâmi ‘alâ Şerhi Halli’l-Me‘akid*, thk. Fuad Mahmud Nasır, 24.

³⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2554.

görüldüğü gibi “زيد” kelimesi farklı âmillerin gelmesiyle merfû, mansûb ve mecrûr olmuştur.³⁴¹

Nahiv ilminin mevzusu olan kelimeler; ya iki isimden ya da bir isim bir fiilden oluşur. İsim ve fiil, kendi başına anlam ifade etmekle beraber fiil; mazi, muzari ve şimdiki zamanı içinde barındırır. Harf, tek başına bir anlam ifade etmez fakat isim ya da fiil ile birlikte gelince anlam kazanır.³⁴²

Çalışmanın bu bölümünde İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab* adlı eserinde nahiv meselelerini delillendirmek için istişhâd ettiği âyetler ele alınıp bu konuyla ilgili bazı örnekler incelenecektir.

Örnek 1: Bazı Kelimelerin Farklı İ‘rab Durumları Hakkında

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.”³⁴³

Lisânu’l-‘Arab’ta “الحمد” kelimesinin ref’ halinde mübtedâ, nasb halinde mef’ûl-i mutlâk ve cer halinde itbâ sebebiyle i‘rab aldığı ifade edilmiştir. Buna dair İbn Abbas’ın rivayete uygunluğu açısından ref’ halini seçtiği belirtilmiştir. Arapların genelinin de bu görüşte olduğu ifade edilerek bu meseleye ilişkin yukarıda örnek verilen âyet istişhâd olarak getirilmiştir.³⁴⁴

Örnek 2: Bazı Nekire Kelimelerin Mârife Bir Kelimeye Tâbi Olması

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ “De ki: O Allah birdir.”³⁴⁵

Nahiv kurallarına göre nekire (belirsiz) bir kelime kendisinden önce gelen mârife (belirli) bir kelimeye bedel olup o kelimenin i‘rabına tâbi olabilir.³⁴⁶ Bu meseleye bağlı olarak söz konusu eserde istişhâd etmek amacıyla örnek verilen âyette geçen “أَحَدٌ” kelimesinin nekire olmasına rağmen mârife olan “الله” kelimesine bedel olduğu ve bu kelimenin i‘rabına tâbi olduğundan ref’ halini aldığı görülmektedir.³⁴⁷

³⁴¹ er-Katânî, *Zurûf*, thk. Muhammed Ali Arslan, 43-45.

³⁴² el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 4.

³⁴³ DİB. Vakıf, Fâtîha 1/2.

³⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/932.

³⁴⁵ İhlâs 112/2.

³⁴⁶ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 309.

³⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/52.

Örnek 3: Harf-i Cerlerin Tek Başına Kullanılmama Durumu

فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ “Artık putlara tapma pisliğinden kaçının.”³⁴⁸

Kelime türlerinden biri olan harfler tek başına bir anlam ifade etmemekle birlikte herhangi bir isim ya da fiille beraber geldikleri zaman anlam kazanırlar.³⁴⁹ İbn Manzûr, bu âyette geçen “مِنْ” kelimesi tek başına bir anlam ifade etmiyen harf-i cerlerden olup “اَوْثَانٍ” kelimesinin mecrûr olmasını sağlayarak beyân anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.³⁵⁰

Örnek 4: “أَلَا” Edatının Anlamlarına Dair

أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ أَفْكَهَمَ لَيَقُولُونَ “Dikkat edin; doğrusu onlar yalan uydurup söylüyorlar.”³⁵¹

Nahiv ilminde “أَلَا” harfî kelama başlarken kullanılır. Bu harf tenbih, arz, kınama ve istifham anlamlarını ifade etmek için gelir.³⁵² Tenbih olarak kullanılması için kendisinden sonra gelen cümlemin emir, nehiy veya ihbâr cümlesi olması gerekmektedir. Bu harf yukarıda geçen âyette de tenbih için kullanılmış olup kendisinden sonra gelen cümle, ihbâr (bilgi verme) cümlesi şeklinde müellif tarafından ifade edilmiştir.³⁵³

Örnek 5: İstisnâ Edatı Olan “إِلَّا”nın Durumu

يُونُسَ “Yûnus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı!”³⁵⁴

İstisnâ harfî olan “إِلَّا”dan sonra gelen kelimeye müstesnâ, kendisinden önce gelen kelimeye ise müstesnâ minh denir. Müstesnâ; Muttasıl, münkatı‘ ve müferrağ diye üç kısma ayrılır. Bunlar bazen müceb (olumlu) bazen de menfî (olumsuz) olur. Muttasıl, müstesnâ’nın müstesnâ minh’in cinsinden olduğu; münkatı‘, müstesnâ’nın müstesnâ minh’in cinsinden olmadığı; müferrağ, cümlede müstesnâ minh’in zikredilmediği istisnâ çeşididir.³⁵⁵

³⁴⁸ DİB. Yeni, Hac 22/30.

³⁴⁹ el-Meylânî, Şerhü’l-Müğni, 87.

³⁵⁰ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/74.

³⁵¹ DİB. Eski, Sâffât 37/151.

³⁵² İbn Hişâm, Muğni’l-Lebîb, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2017), 80-82

³⁵³ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/120.

³⁵⁴ DİB. Yeni, Yûnus 10/98.

³⁵⁵ el-Meylânî, Şerhü’l-Müğni, 26-28.

Muttasıl ve munkatı‘ olan istisnâlarda cümle olumlu olur ve müstesnâ’nın i‘rabı nasb halini alır.³⁵⁶ *Lisânu’l-‘Arab*’ta yukarıdaki âyette geçen “قوم” kelimesi muttasıl çeşidinden olup mansub olduğu istişhâd edilmiştir.³⁵⁷

“لو كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا” *“Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu.”*³⁵⁸

“عَبْرُ” harfî ancak istisnâ etmek mümkün olmadığı zaman sıfat olarak “عَبْرُ” anlamında kullanılır.³⁵⁹ Yukarıdaki âyette “اللَّهُ” lafzını “إِلَهَةٌ”dan istisnâ etmek mümkün olmadığına göre âyetin takdiri “لو كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ عِبْرُ اللَّهِ لَفَسَدَتَا” şeklinde karşımıza çıkar.³⁶⁰

Örnek 6: Mef‘ul-i Leh

إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ *“O zaman katından bir güven olmak üzere sizi hafif bir uykuya daldırıyordu.”*³⁶¹

İbn Manzûr, âyette nasb halinde gelen “أَمَنَةً” kelimesinin mef‘ul-i leh olduğunu ifade etmiştir.³⁶²

Örnek 7: “إِيَّانَ”nin Şart Manasında Gelmesi Hakkında

يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا *“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar.”*³⁶³

Lisânu’l-‘Arab’ta İbn Sîde’nin bir ifadesine yer verilerek âyette geçen “إِيَّانَ” kelimesinin “مَتَى” anlamında şart edatı olduğu lakin bir kısım nahiv âlimlerinin “إِيَّانَ” kelimesini şart edatları olan (أَيُّ، حِينَ، مَتَى، أَيْنَ، أَيُّ، حِينَ) arasında zikretmedikleri, sahih olanın da bu kelimenin şart edatlarından olmadığı belirtilmiştir. Ancak İbn Manzûr, her ne kadar şart anlamını gerçek anlamda içermese de içerisinde şart manasının mümkün olacağını, genellikle bu kelimenin “أَيُّ” edatı anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.³⁶⁴

³⁵⁶ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 244.

³⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/121.

³⁵⁸ Enbiyâ 21/22.

³⁵⁹ Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *el-Fevâidü’z-Ziyâiyye*, (İstanbul: Salâh Bilici Kitapevi, 1886), 173.

³⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/121.

³⁶¹ DİB. Vakıf, Enfâl 8/11.

³⁶² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/156.

³⁶³ DİB. Yeni, Â‘râf 7/187.

³⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/209-210.

Örnek 8: Bazı Kelimelerin İ‘râb Durumları Hakkında

“Allah ve Resûlünden, kendileriyle antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere kesin bir uyarıdır.”³⁶⁵

Ezherî, “براءة” kelimesinin ref‘ halinde i‘rab aldığını, bu halde iki görüşün olduğunu belirtmiştir. Birinci görüşe göre hazfedilmiş mübtedâ olan “هذه الآيات” cümlesine haberdır. İkinci görüşe göre ise bu kelimenin mübtedâ olduğu haberinin ise “الي الذين عاهدتم” şeklinde olduğu yönündedir. Ezherî, bu iki görüşün de güzel olduğunu ifade etmiştir. İbn Manzûr, ilgili kelimenin i‘râbına dair Ezherî’nin görüşünü naklederken yukarıda zikredilen âyeti delil olarak göstermiştir.³⁶⁶

Yine başka bir yerde İbn Manzûr şu âyeti delil gösterdiği görülmektedir:

“وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا” *“Biz nimetler içinde şımaran nice memleket halkını helâk etmişizdir.”*³⁶⁷

Ebû İshâk, “مَعِيشَتَهَا” kelimesinin harf-i cer olan “في” edatının hazfıyla ve fiilin onda amel etmesiyle nasb i‘rab ını aldığını belirtmiş, âyetin “بَطَرَتْ فِي مَعِيشَتِهَا” takdirinde olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁸

Örnek 9: “قبل وبعد” Kelimleri Hakkında

“Önce de, sonra da emir Allah’ındır.”³⁶⁹

Nahiv kurallarına göre “قبل وبعد” dört vecih üzere gelmektedir:

a. Muzâf-ı ileyh hazfedilip manası kastedilmişse yukarıdaki âyette olduğu gibi harf-i cer (من)‘den sonra gelen isimlerin mecrur olmasına rağmen damme üzere mebnî olur.³⁷⁰ Bu kurala göre âyetin takdiri “لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُغْلِبَ الرُّومُ وَمِنْ بَعْدِ مَا غُلِبَتْ” şeklinde olur.³⁷¹

³⁶⁵ Tevbe 9/1.

³⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/253.

³⁶⁷ Kasas 28/58.

³⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/309.

³⁶⁹ Rûm 30/4.

³⁷⁰ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 23.

³⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/318.

b. Muzâf-ı ileyh hazfedilmişse, sadece lafzı kastedilmişse nasb ve cer üzere mu'reb olur.³⁷² Yukarda zikredilen âyetle muzâf-ı ileyh hazfedilip lafzı kastedildiğinden dolayı “من قبل ومن بعد” şeklinde okunarak cer haleti üzerine mu'reb olmuştur.³⁷³

c. Muzâf-ı ileyh cümlede zikredilirse nasb veya cer üzere mu'reb olur. كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ “Onlardan önce Nuh’un kavmi de yalanladı.”³⁷⁴ âyetinde görüldüğü üzere “قبل” kelimesi, bu âyetle muzâf-ı ileyh (هم) zikir edildiği için nasb üzere mu'reb olmuştur. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin.”³⁷⁵ âyetinde ise muzâf-ı ileyh’in (ه) zikir edilmesinden dolayı “قبل” kelimesi cer üzere mu'reb olmuştur.³⁷⁶

d. Muzâf-ı ileyh hazif edilmişse ve hem lafzı hem de manası kastedilmez se nasb ya da cer haleti üzerine mu'reb olur. Örneğin:

فَسَاغَ لِي الشَّرَابُ وَكُنْتُ قَبْلًا أَكَاذُ أَغْصُ بِالْمَاءِ الْفُرَاتِ

“Bundan önce, tatlı su boğazımdan geçmiyordu. Artık içmek bana kolaylaştı.”

Bu şiirde şair muzâf-ı ileyh’i zikretmediğinden ve manasını kastetmediğinden dolayı “قبلاً” kelimesi, nasb haleti üzerine mu'reb olmuştur.³⁷⁷

İbn Manzûr, konuyla ilgili serdedilen görüşlerden ilk iki tanesine değinmiş ve yukarıda verilen âyeti şâhid getirmiştir.

Örnek 10: Gayr-ı Munsarif Hakkında

أُولِي أَجْنَحَةٍ مَثْنِي وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ “İkişer, üçer, dörder kanatlı...”³⁷⁸

İbn Manzûr, Cevheri’nin bu âyetle geçen “ثلاث” kelimesinin gayr-ı munsarif (sonuna cer ve tenvin almayan isimler) bir isim olduğu için cer halinde olması gerekirken fetha aldığını ifade etmiştir. Bir ismin gayr-ı munsarif olması için nahiv ilminde belirtilen dokuz sebepten (udûl, vasf, te’nis, mârife, ucme, cem’, terkiib, sonu “ان” ile biten isimler, vezn-i fiil) en az iki tanesinin ya da iki sebebin yerine geçen bir

³⁷² İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 20.

³⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/318.

³⁷⁴ DİB. Vakıf, Kamer 54/9.

³⁷⁵ DİB. Yeni, Yûsuf 12/3.

³⁷⁶ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 19.

³⁷⁷ el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 46.

³⁷⁸ Fâtır 35/1.

illetin (cem‘, elif-i maksûre ve memdûde) olması gerekir.³⁷⁹ Sibeveyhî, bu kelimenin iki illet olan udûl ve vasf‘dan dolayı gayr-ı munsarif olduğunu belirtmiştir.³⁸⁰

Örnek 11: Hâl Olarak Mansûb Olma

يَنْقَلِبُ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِعًا وَهُوَ خَسِيرٌ “*Bakışların âciz ve bitkin halde sana dönecektir.*”³⁸¹

Nasb i‘rab ını alan “خَاسِعًا”, kendinden önce geçen “الْبَصَرُ” kelimesine hâl (fail ve mef‘ul’un durumunu beyan eden mensub ve nekire bir isim)³⁸² olur.³⁸³

Örnek 12: Müenneslik Alameti

وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا “*Bu hayvanların karınlarında olan yavrular yalnız erkeklerimize mahsustur.*”³⁸⁴

İbn Mazûr, müennes (dişil) takısı olarak getirilen “خَالِصَةٌ” kelimesinin kendinden önce gelen “مَا” edatının جماعة anlamında ve lafzının müennes olmasından dolayı âyette geçen kelimenin dişil takısı (ة) olduğunu belirtmiştir.³⁸⁵

Örnek 13: “إِلَى”nın مع Anlamında Kullanılması

وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ “*Şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman...*”³⁸⁶

Harf-i cer olan “إِلَى” intihâ veya birliktelik anlamına gelir.³⁸⁷ İbn Manzûr, birliktelik anlamını aldığı zaman bu ayette olduğu gibi “إِلَى”nın “مَعَ” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.³⁸⁸

Örnek 14: Tâbi‘ Metbû‘ Meselesi

كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ “*Sanki onlar, içlerii kof hurma kütükleri idiler.*”³⁸⁹ İbn Manzûr, âyette geçen “خَاوِيَةٍ” kelimesi kendinden önce gelen “نَخْلٍ” kelimesinin i‘rabına

³⁷⁹ el-Meylânî, Şerhü’l-Müğni, 11.

³⁸⁰ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/489.

³⁸¹ Mülk 67/4.

³⁸² el-Câmî, el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye, 138.

³⁸³ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/1080.

³⁸⁴ En‘âm 6/139.

³⁸⁵ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/1142.

³⁸⁶ Bakara 2/14.

³⁸⁷ el-Câmî, el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye, 388.

³⁸⁸ İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, 1/1167.

³⁸⁹ Yavuz, Hâkka 69/7.

uyarak sıfat (metbu‘nda bulunan bir nitelik üzerine delalet eden tâbi‘)³⁹⁰ olduğunu ifade etmiştir.³⁹¹

Örnek 15: İki veya Üç Alan Müteaddî Fiil

لِنَخْطُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ *“İnsanlar arasında Allah’ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin.”*³⁹²

İbn Manzûr’a göre yukarıda geçen âyette “اراك” kelimesinin “أَعْلَمَكَ” anlamında olması caiz değildir. Şayet caiz olsaydı, üç mef’ul alması gerekirdi. Oysa bu âyette sadece iki mef’ul vardır. Bu mef’uller “اراك” kelimesindeki hitâb zamiri olan “كَ” ile gâib zamiri olup mahzûf olan “هُ” zamiridir. رُؤْيَةً kelimesi رُؤْيَا (gözle görme), رُؤْيَا (ilim), رَأْيُ (itikadi görüş) anlamına gelmektedir. Bu âyette geçen “اراك” kelimesi “رَأْيُ” anlamında kullanıldığı için üç mef’ul ile değil, iki mef’ul ile müteaddî (geçişli) fiil olmuştur.³⁹³

Örnek 16: Tefsir ve Temyîz Meselesi

وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ

*“Kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. İcat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah’ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi.”*³⁹⁴

İbn Manzûr’a göre el-Fârisî, hazfedilmiş bir fiile mef’ul olan “رَهْبَانِيَّةً” kelimesinin kendinden önce gelen ve nasb halinde olan “رَأْفَةً” kelimesine atfedilmemesinin sebebinin kalple ilişkisi olan bir şeyin icat edilmesinin mümkün olmaması olduğunu ifade etmiştir. Lakin âyette geçen “رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا” cümlesi ilk haliyle anlaşılır. Fakat bir âmilin (eserin) iki mâ’mule (müessire) amel etmesi imkânsızdır. Buna göre “ابتدعوها” söz öbeği, hazfedilmiş ve “رَهْبَانِيَّةً” kelimesinde amel etmiş “ابتدع” kelimesini tefsir eden cümledir.³⁹⁵

³⁹⁰ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 283.

³⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1203.

³⁹² DİB. Yeni, Nisâ 4/105.

³⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1417.

³⁹⁴ Hadîd 57/27.

³⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1596.

Örnek 17: İsm-i Cem‘

وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ “Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı.”³⁹⁶

İbn Manzûr’a göre Arap dilinde birçok kelime cem‘ (çoğul) olmasına rağmen bazı kelimelerin müfred’i (tekili) bulunmamaktadır. Bu âyette geçen “رَهْط” kelimesi de cem‘ olmasına rağmen müfredi bulunmayan kelimelerdendir. Buna benzer kelimelere “نُدُودٍ, نِسَاءٍ, أَبَائِيلٍ” sözcükleri örnek verilebilir.³⁹⁷

Örnek 18: Temyîz

وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا “Saçım sakalım ağardı.”³⁹⁸

İbn Manzûr, âyette geçen “شَيْبًا” kelimesinin nasb halini alarak temyîz (kendisinden önce bulunan müfred kelimedenden belirsizliği kaldıran isim)³⁹⁹ olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁰

Örnek 19: Muzâf-ı İleyh’in Muzâfın Yerine Geçmesi

وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ “İnkârları yüzünden buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmişti”⁴⁰¹

İbn Manzûr’a göre âyette geçen “العجل” kelimesi hazfedilmiş muzâfın yerine geçerek ve onun nasb halini alarak mef’ûl-i bih olmuştur. Bu durumda âyetin takdiri “حُبُّ الْعِجْلِ” şeklinde olur.⁴⁰²

Örnek 20: Ef’âl-i Mukârebe

وَطَفَقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ “Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular.”⁴⁰³

İbn Manzûr’a göre “طَفِقَ” kelimesi ef’al-i mukârebe (haber’in isme yaklaşması için ifade edilen fiiller)⁴⁰⁴ olduğundan, “طَفَقَا” kelimesinde bulunan “ا” mahallen mansub nasbı fetha halini alarak طَفِقَ kelimesine isim; “يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا” cümlesi mahallen merfû‘ ref’i damme halini alarak haber olmuştur.⁴⁰⁵

³⁹⁶ Neml 27/48.

³⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1599.

³⁹⁸ Meryem 19/4.

³⁹⁹ el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 25.

⁴⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/2128.

⁴⁰¹ Bakara 2/93.

⁴⁰² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/2001.

⁴⁰³ DİB. Eski, Tâ-Hâ 20/121.

⁴⁰⁴ el-Câmî, *el-Fevâ'idü’z-Ziyâ’iyye*, 376.

⁴⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2394.

Örnek 21: Mef'ûl-i Mutlakın Te'vili

إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ “Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez.”⁴⁰⁶

İbn Manzûr, âyette geçen “مِثْقَالَ” kelimesinin i‘rabta nasb halini alarak “لا يظلم” fiiline ikinci Mef'ûl (ذرة) veya “مِثْقَالَ ذرة” tamlamasının mef'ûl-i mutlâk (ظلمًا حقيرًا كمِثْقَالَ الذرة) yerine geçip te'vil edildiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁷

Örnek 22: “فعل ve فاعل” Vezninde Gelen Kelimeler Hakkında

وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ “Bunlardan sonra melekler de ona arka çıkarlar.”⁴⁰⁸

Örnek verilen âyette cem‘ olması gereken “ظهير” kelimesi müfred olarak gelmiştir. İbn Sîde, “فعل ve فاعل” vezninde gelen kelimelerin bazen müzekker, müennes ve cem‘ konusunda eşit olarak kullanıldığını ve “ظهير” kelimesinin “الْعَوْنُ” anlamında müfred olarak getirildiğini ayrıca İbn Manzûr, Sîbeveyhi’nin de görüşünün bu yönde olduğunu ifade ettiğini nakletmiştir. Zeccâc ise âyette müfred olarak gelen “ظهير” kelimesinin cem‘ (ظهراء) yerine geldiğini belirtmiştir. İbn Manzûr, yukarıda geçen âyetteki kelimenin nahiv kurallarına göre nasıl olduğunu eserine bu şekilde yansıtmıştır.⁴⁰⁹

Örnek 23: Merfû Bir İsmi’nin İ‘râb Vecihleri Hakkında

هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ “İşte bu yanımdaki hazır.”⁴¹⁰

İbn Manzûr, bu âyette geçen “عتيدٌ” kelimesinin ref‘ halinde olması hakkında nahiv ilminde üç görüş olduğunu belirtmiştir:

a. “عتيدٌ” kelimesi mahzuf olan bir mübtedâyâ haber olur. Bu mübtedâ, cümlede daha önce geçen bir kelimenin tekrarı olup anlamını bozmayacak şekilde cümleden çıkarılmıştır. Bu durumda âyetin takdiri “هَذَا مَا لَدَيَّ هَذَا عَتِيدٌ” şeklinde karşımıza çıkar.

b. Bu kelimenin ikinci haber olması da caizdir. Bu görüşe göre âyetin takdiri “هَذَا شَيْءٌ لَدَيَّ عَتِيدٌ” şeklindedir.

⁴⁰⁶ DİB. Yeni, Nisâ 4/40

⁴⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2459.

⁴⁰⁸ Tahrîm 66/4.

⁴⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2469-2470.

⁴¹⁰ Kâf 50/23.

c. “عتيد” kelimesi hazfedilmiş bir mübtedâya (هو) haberdır. Buna göre âyetin takdiri “هذا ما لدي هو عتيد” şeklinde ifade edilmiştir.⁴¹¹

Örnek 24: Harf-i Cerlerin Kullanım Amaçları

وَلَا صَلَّيْبَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ “Mutlaka sizi hurma dallarına asacağım.”⁴¹²

Yukarıdaki âyette geçen “في” kelimesi harfi cerlerden olup zarfiyet (içinde) ve isti‘lâ (عَلَى) anlamında kullanılır.⁴¹³ İbn Manzûr’a göre bu kelimenin yukarıda geçen âyette zarfiyet anlamının kullanılması mana itibariyle mümkün olmadığından fiziksel ya da manevi olarak isti‘lâ anlamı için kullanılmıştır.⁴¹⁴

Örnek 25: Bazı Vezinlerde Gelen İsimlerde Cinsiyet Durumu

وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ “Sen nereden bileceksin belki de o saat (kıyamet) yakındır.”⁴¹⁵

Nahiv ilminde isimler cinsiyet bakımından müzekker (eril) ve müennes olarak ikiye ayrılır. Müennes kelimeler sonuna “ة” (tâ-i merbuta) veya “ي” (elif-i maksûr ve memdûd) takısı alarak kendini belli ederken müzekker isimler bunlardan arınmış olanlardır. Fakat bazı müennes isimlerde te’nîs takısı olmamasına rağmen bu isimler müennes sayılmışlardır. Araplardan işitilerek semaî müennes olan bu kelimelerin neden müennes sayıldığı hakkında bir kural yoktur. “فَعُولٌ” vezninde olup “فَاعِلٌ أَوْ مَفْعُولٌ” vezninin anlamını barındıran isimler ve “فَعِيلٌ” vezninde olup “مَفْعُولٌ” vezninin anlamını barındıran isimler hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabilir.⁴¹⁶

İbn Manzûr’un eserinde yer alan bir görüşe göre “فَعِيلٌ” vezni “فَعُولٌ” veznine aktarılacak dişil takısı almaz (امْرَأَةٌ صَبُورٌ) örneğinde olduğu gibi) yukarıda geçen âyetteki “قريب” kelimesi de bu bağlamda dişil takısı almamıştır. Ya da bu kelimenin müennes takısı olan “ة”nın gelmemesinin nedeni, “السَّاعَةُ” kelimesinin hakiki müennes (lafzî münnes) olmamasıdır. Hakiki müennes olmayanlar da müenneslik ve müzekkerlik konusunda eşit olarak kullanılır. Ferrâ’nın görüşüne göre “قريب” kelimesi “المسافة” (mesafe, uzaklık) anlamında kullanılırsa hem müzekker hem de müennes olarak

⁴¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2492.

⁴¹² Tâ-Hâ 20/71.

⁴¹³ el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 88.

⁴¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3113.

⁴¹⁵ Şûrâ 42/17.

⁴¹⁶ el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 56.

kullanılabilir. Eğer “النَّسَبُ” (soy, yakınlık) manasında kullanılırsa sadece müennes olarak kullanılır.⁴¹⁷

Örnek 26: “انْ” Maddesindeki Elifin Okunuşu Hakkında

رَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا “İnkâr edenler, kesinlikle, öldükten sonra diriltilmeyeceklerini iddia ettiler.”⁴¹⁸

İbn Manzûr’a göre Araplar, “قَالَ إِنَّهُ رَعَمَ أَتَهُ” diye hitap ederler. Buna göre nahiv konuları içerisinde yer alan hurûf-i müşebbehe bi’l-fiil’den (fiile benzeyen harfler) olan “انْ و انْ” edatlarında elifin, fetha ve kesre ile okunuşunda bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklardan biri, “قال” kelimesinden sonra gelince ibtidâya delalet ettiği için “انْ” olarak okunması,⁴¹⁹ “رَعَمَ” kelimesinden sonra gelince bu fiilin “انْ” ile beraber cümlenin üzerinde gerçekleştiği için elifin fethalı okunmasıdır.⁴²⁰

Örnek 27: İki Te’kîdin Art Arda Gelmesi

فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ “Bunun üzerine bütün melekler saygı ile eğildiler.”⁴²¹

İbn Manzûr’un aktardığına göre Ahmed b. Yahyâ’ya yukarıda geçen âyette iki manevi te’kîd edatı olan “كلهم واجمعون” kelimelerinin neden art arda geldiği sorulduğunda kendisi cevap olarak “كلهم” kelimesinin bazen isim olduğunu bazen de te’kîde delalet ettiğini ve bu âyette te’kîd dışında başka bir manaya gelemeyeceğini ifade etmiştir. Müberred’e bu konu hakkında soru sorulunca kendisi فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ söz öbeğinin tek başına geldiği vakit meleklerin sadece bir kısmının secde etmiş olabileceğini, كُلُّهُمْ kelimesinin getirilmesiyle meleklerin hepsinin secde ettiğine işaret edildiğini; hepsinin farklı vakitlerde secde ettiği şüphesini zihinlerde bırakmamak için de أَجْمَعُونَ lafzının getirilmesiyle hepsinin aynı anda secde ettiğine işaret edildiğini ifade etmiştir.⁴²²

Örnek 28: “كَانَ”nin Şart veya Zaide Olarak Kullanılması

كَيْفَ نَكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا “Beşikteki bir bebekle nasıl konuşuruz?”⁴²³

⁴¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3167.

⁴¹⁸ Teğâbun 64/7.

⁴¹⁹ el-Meylânî, *Şerhü’l-Müğni*, 92.

⁴²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3352.

⁴²¹ Hicr 15/30.

⁴²² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3471.

⁴²³ Meryem 19/29.

“كَانَ” nâkıs fiillerden biridir. Bu fiiller ismini ref⁴²⁴ haberini ise nasb eder.⁴²⁴ Örneğin كَانْ زَيْدٌ قَائِمًا (Zeyd ayakta idi.) cümlesinde olduğu gibi bazen bu kelime tam fiil olup sadece fa‘ili merfu‘ eder, habere ihtiyaç duymaz bazende zaide ve şart için kullanılır. Yukarıda geçen âyette “كَانَ” kelimesi zaide olarak kullanılırsa âyetin takdiri “كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ هُوَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا” (Beşikteki bir bebekle nasıl konuşuruz?) şart için kullanılır ise “مَنْ يَكُونُ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا فَكَيْفَ يُكَلِّمُ” (Beşikte olan bir bebekle nasıl konuşulur?) şeklinde olur.⁴²⁵

Örnek 29: Münâdâ

“أَلَّا يَسْجُدَ لِلَّهِ” *Allah’a secde etmesinler diye (şeytan onları yoldan çıkarmış.)*⁴²⁶

İbn Manzûr’un eserinde sunduğu bilgilere göre nidâ harflerinden olan “يَا” fiilin “أَدْعُو وَأُنَادِي” (çağırıyorum, sesleniyorum) anlamını barındırarak isimde amel eder. Nidâ harfinden sonra gelen münâda özünde mef‘ûl-i bih olduğu için bazen damme i‘rab ını alarak (يَا زَيْدٌ) şeklinde merfu, bazen de fetha i‘rab ını alarak (يَا عَبْدَ اللَّهِ) şeklinde mansub olur. Nidâ’nın olduğu cümlelerde münâdanın hazfedilmesi, nidâ harfinin gizlenmesi mümkündür. Hem münâdanın hazfedildiği hem de nidâ harfinin gizlendiği bu ayetin takdiri “أَلَا يَا هَؤُلَاءِ اسْجُدُوا لِلَّهِ” şeklinde olur.⁴²⁷

“يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ” *Yazık o kullara!*⁴²⁸

İbn Manzûr’a göre bu ayette nidâ harfi olan “يَا” cevap veremeyecek bir münâda olan “حسرة” kelimesinin üzerine gelmiştir. Oysaki nida harfleri muhataba seslenmek, kişinin dikkatini çekmek, uyarıda bulunmak vb. şeyler için kullanılır. Fakat bu ayette münâda cevap verecek biçimde bir muhatap değildir. Buradaki amaç akıl sahibi olanlara ikazda bulunmaktır.⁴²⁹

Örnek 30: Nidâ Harfinin Hazfedilmesi

“يُوسُفُ اعْرِضْ عَنْ هَذَا” *Ey Yûsuf! Sen bundan sakın kimseye bahsetme.*⁴³⁰

⁴²⁴ İbn Hişâm, *Katrü’n-Nedâ*, 127.

⁴²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3508.

⁴²⁶ Neml 27/25.

⁴²⁷ Bkz. Nûrûddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *el-Fevâidü’z-Ziyâiyye*, (İstanbul: Salâh Bilici Kitapevi, 1886), 99-119.

⁴²⁸ Yâsîn 36/30.

⁴²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4408-4409

⁴³⁰ Yûsuf 12/29.

İbn Manzûr'a göre bu âyette nidâ harfî olan “يا” gizlenmiştir. Takdiri ise “يا يوسف” şeklindedir.⁴³¹

3.1.3. Belâgat Meselelerini Delillendirmek

“البَلَاغَةُ” (Belâgat) kelimesi “بَلَغَ” kökünden olup sözlükte kelimenin açık, seçik ve fasih olması anlamına gelmektedir.⁴³² İstilah anlamı ise sözün sahih ve fasih olmakla birlikte o anki duruma uygun olmasıdır. Başka bir ifadeyle belâgat, kişinin muhataba, yer ve zamana uygun bir şekilde etkili ve güzel söz söyleme sanatıdır.⁴³³ Belâgatın “ilim” ve “meleke” diye iki farklı manada kullanıldığı söylenmektedir. Belâgatta meleke olarak kelimelerin, fasih olmasıyla birlikte mekân ve zamana göre uyumlu olması gerekmektedir. Belâgatın, ilim anlamında kullanılmadan önce meleke olarak her sınıftan insanın dilinde varlığı bilinmektedir. Bundan dolayı daha sonraki zamanlarda belâgat terimi olarak ele alınacak istiare, mecaz, teşbih, cinas, takdim, tehir, mutabakat vb. edebi sanatların devamlı belâgat ilminde kullanıldığı bilinmektedir. Bu ilme ilişkin Kur’ân ve hadiste pek çok örnek vardır. Belâgat, derli toplu ve uygun kelimelerin söylemenin metot ve kurallarını inceleyen ilim dalı olmasıyla birlikte beyân, meânî ve bedî’ olmak üzere üç alt disipline ayrılmaktadır. Bu ilim, Arap dili ve edebiyatında diğer ilimler arasında en son müstakil bir ilim haline gelen ilimdir.⁴³⁴

Belâgat, ilminde öncelikli olarak bilinmesi gereken terimler “fesâhat”, “belâgat” ve “üslûp”tur.

Fesâhat, sözlükte şeffaf ve anlaşılır olmak anlamına gelir.⁴³⁵ İstilah anlamı ise kelimelerin duyum ve anlamsal özürlerden soyutlanmasıdır. Fesâhat; kelimedeki, kelimelerin ve mütekellimdeki (konuşanın) bulunan bir özelliktir. Kelimedeki fesâhat için gerekli olan nitelik, o sözcüğün tenâfüru’l-huruf’tan (telaffuzu ağır olan ve işitenin hoşuna gitmeyen sözcük), kıyasa zıt olmaktan (dil bilgisi kurallarına uymaması), garâbetten (manası belli olmayan) ve kerâhetu’s-sem‘den (kulağa hoş gelmeyen) münezzeh olmasıdır. Kelimelerin fasih olması için o kelimelerde bulunan sözcüklerin fasih olması gerekmektedir. Bununla beraber kelimelerde gerekli olan nitelik; tenâfüru’l-kelimât (kelimenin fesâhatini bozan ses

⁴³¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4408-4409.

⁴³² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/351.

⁴³³ Ali Cârîm vd., *el-Belâgatü’l-Vâdiha* (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, 2017), 10.

⁴³⁴ Kılıç, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380-381.

⁴³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3038.

uyuşmazlığı), za‘f-i te‘lîf (kelimenin fesâhatını bozan söz dizimi), lafzî ve mâ‘nevî ta‘kîd (kelimedeki bozukluk ve karışıklık sebebiyle sözün güç anlaşılması), kesretü’t-tekrâr (kelimenin birden çok tekrarı), tetâbu‘u’l-izâfât (zincirleme isim tamlaması) tetâbu‘s-sıfat (zincirleme sıfat tamlaması) gibi vasıfların kendisinde bulunmamasıdır. Mütakellimin fasih olması için gerekli olan, ne amaçla olursa olsun konuştuğunda gayesini açık bir kelamla ifade edebilmesidir.⁴³⁶

Belâgat, sözlükte bazı kaynaklara göre yetişmek ve amaca ulaşmak anlamına gelmektedir. Terim olarak ise kastedilen anlamı doğru bir şekilde ihtişamlı ifadelerle anlatmaktır. Kelamda belâgat olması için gerekli olan özellik, muktezâ-yı hâl’e (kelimenin hal ve makamına) göre konuşulmasının uygun olmasıdır. Mütakellim’in belâgatı, hangi amaçla olursa olsun gayesini muktezâ-yı hâl’e uygun, açık ve anlaşılır bir sözle anlatabilme becerisidir.⁴³⁷

Belâgat, insanlığın ortak ürünü olmasıyla birlikte bir ilim dalı olarak hakiki anlamda Kur’ân sayesinde gerçek kişiliğine kavuşmuş ve İslâm dininin farklı mütefekkirleri sayesinde bugünkü hâlini alabilmiştir.⁴³⁸

Belâgat üç alt disipline ayrılır:

a. Meânî: Bu ilim, konuşulan lafızların muktezâ-yı hâl’e uygunluğundan haber vermektedir. Bilakis durumun farklılığına göre lafızların biçimi de değişmektedir. Bu ilmin konusunu, kelimelerin manaları dikkate alınarak oluşturulacak cümleler tesis etmektedir.

Meânî ilmi sekiz kısma ayrılır: Ahval-i İsnad-ı Haberi (İki söz grubu arasında tam bir mana belirten düzen), Müsnedün ileyh (Kendisine bir mana verilen ad), Fiile gereken unsurlar; Kasr (Tahsîs etmek), Fasl (Ayırmak) ve Vasl (Bağlamak), Îcâz (Sözü kısaltma), İtnap (Bir düşüncenin gereğinden fazla sözle ifade edilmesi), Müsâvât (İbare ve mananın birbirine eşit olması).⁴³⁹

b. Beyân: Bu ilim muktezâ-yı hâl’e dikkat etmek şartıyla, konuşan kişiye istediği herhangi bir anlamı değişik yöntemlerle sunma becerisini kazandırmaktadır. Ayrıca

⁴³⁶ et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-Meânî*, (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2017), 37-48.

⁴³⁷ Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Me’ânî-Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 2017), 27-29

⁴³⁸ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur’ân”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (Haziran 2015) 18-19.

⁴³⁹ et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-Meânî*, 56-58.

beyân ilmi, klasik te'lif sisteminde belâgat ilminde meânî'den sonra gelen ikinci bölümdür.⁴⁴⁰

Câhız isimli âlime göre Beyân ilmi dört kısma ayrılır: Teşbîh (benzetme), mecâz (gerçek anlamı dışında kullanılan söz), isti'âre (bir kelimenin ödünç olarak başka bir kelime için kullanılması), kinâye (örtülü anlatım).⁴⁴¹

c. Bedî': Makamın durumuna uygun ve anlama delaletinin belli olması şartıyla, lafzî ve manevî edebî sanatlar yapılarak, kelamı güzelleştirmenin usul ve kurallarını içermektedir. Ayrıca bu ilim, klasik belâgat'ın te'lif yönteminde belâgat ilminin Me'ânî ve Beyân ilimlerinden sonra süsleme yoluyla eklenilen üçüncü bölümdür.⁴⁴²

İbn Mu'tezz'in (ö. 296/908) *Kitâbü'l-Bedî'* adlı eserinde bedî' kelimesi farklı edebi ifadeleri içeren geniş bir isimdir. İbn Mu'tezz bu eserinde isti'âre, tecnîs, tıbâk, reddu'l-acûz 'ale's-sadr (kelamın başındaki sözün aynısının yahut benzerinin kelamın sonunda tekrar edilmesi) ve el-mezhebû'l-kelâmî (meramı özlü bir şekilde ifade etmeye yardımcı olan söz sanatı) terimlerini bedî' ilmi başlığı altında incelemiştir. Bu eserin müellifi, bunların dışında on üç kısım ekleyerek bunları da şiir ve söz güzellikleri başlığı altında ele almaktadır.⁴⁴³

Çalışmanın bu bölümünde İbn Manzûr'un, eserinde Kur'ân âyetleriyle istişhâd ettiği belâgat ilminin bazı konuları ele alınacak ve bu mesele hakkında bazı örneklere yer verilecektir.

Örnek 1: Umûm ve Husûs Meselesi

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ “Sana bu kitabı, herşey için bir açıklama olarak indirdik.”⁴⁴⁴

İbn Manzûr, eserinde örnek verilen âyeti “Biz, senin ve ümmetinin ihtiyacı olan dini hükümleri Kur'ân'da indirdik.” şeklinde tefsir etmiştir. Müellif, âyetteki “تِبْيَانًا” lafzının âmm (genel) bir açıklama anlamında olmasına karşın bu âyette sadece dinin emirlerini kastetmesi ile hass (özel) bir anlam kazandığını belirterek delillendirmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur'ân”, 25.

⁴⁴¹ Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*.

⁴⁴² et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî*, 398.

⁴⁴³ Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur'ân”, 19-23; bkz. Ebü'l-Abbâs b. Muhammed İbnü'l-Mu'tezz, *Kitâbü'l-Bedî'*, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2012)

⁴⁴⁴ Nahl 16/89.

⁴⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/407.

Örnek 2: Takdîm-Tehir Meselesi

يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ خَفِيٌّ عَنْهَا “Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar.”⁴⁴⁶

Müellif, Zeccâc’ın zikredilen âyeti “Sanki kıyametin durumunu biliyormuşsun gibi bir de onu sana soruyorlar.” şeklinde tefsir ettiğini belirtmiş, ilgili âyetin “Sanki kıyamet hakkında çok bilgin var.” şeklinde de tefsir edildiğini söylemiştir. Ferrâ, bu âyeti “يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ خَفِيٌّ” (Onun hakkında bilgin varmış gibi sana soruyorlar.) şeklinde takdir etmiş, bu bağlamda “عَنْهَا” kelimesinin “خَفِيٌّ” kelimesinin önüne alındığını ifade ederek âyette takdîm (öne almak) ve te’hîr (sona bırakmak) olduğunu beyan etmiştir.⁴⁴⁷

Başka bir yerde yine İbn Manzûr’un bu meseleyle ilgili istişhata bulunduğu görülmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قِيمًا “Hamd olsun Allah’a ki kuluna (Muhammed’e) kendisinde hiçbir (tezat ve) eğrilik bulunmayan dosdoğru Kitab’ı (Kur’ân’ı) indirdi.”⁴⁴⁸

İbn Manzûr, eserinde Ferrâ’nın bir görüşüne değinerek örnek verilen âyetteki “عِوَجًا” kelimesinin te’hîr olduğunu fakat bununla takdîmin kasdedildiğini belirtmiş, söz konusu âyeti “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ قِيمًا وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا” (Hamd, kuluna dosdoğru Kitab’ı indiren ve onda hiçbir eğrilik yapmayan Allah’a mahsustur.) şeklinde takdir etmiştir.⁴⁴⁹

Örnek 3: Teşbîh

حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ “Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar.”⁴⁵⁰

İbn Manzûr, istişhâd olarak getirdiği bu âyette “الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ” tamlamasının sözlükte “beyaz iplik”; “الْخَيْطُ الْأَسْوَدُ” tamlamasının ise “siyah iplik” anlamında olduğunu belirtmektedir. “الْخَيْطُ” kelimesinin sözlükte iplik anlamında olduğunu; ancak bu kelimenin şafağın aydınlığına ve gecenin karanlığına benzetilerek ilgili âyette teşbîh yapıldığını söylemektedir. Müellif, âyetteki “الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ” söz öbeğinin fecrin yatay

⁴⁴⁶ Â‘râf 2/187.

⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/886.

⁴⁴⁸ DİB. Vakıf, Kehf 18/1-2.

⁴⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2806.

⁴⁵⁰ DİB. Yeni, Bakara 2/187.

şekilde ortaya çıkan aydınlığı olduğunu, “الْخَيْطُ الْأَسْوَدُ” söz öbeğinin ise fecrin göğsüne doğru uzanan karanlığı olduğunu, bu söz öbekleri ile âyette kastedilen asıl anlamın gece ve gündüz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵¹

Örnek 4: Te’kîd ve Tefsîr

وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا “Biz, Lût’u rahmetimizin içine koyduk”⁴⁵²

İbn Manzûr, eserinde İbn Cinnî’nin bir görüşüne yer vererek bu âyette mecâz olduğunu ve mecâzın vüs‘at (anlam genişliği), teşbih, te’kîd (pekiştirmek) olmak üzere üç tür özelliği olduğunu söylemiştir.

Buradaki anlam genişlemesi (vüs‘at), “رَحْمَةً” kelimesinin yön veya mekân isimlerine eklenerek bunlardan biriymiş gibi sayılmasıdır.

Buradaki teşbih ise soyut bir kavram olup fiziksel olarak girilmesi mümkün olmayan rahmet (رَحْمَةً) kelimesinin, girilmesi mümkün olan cennet (جَنَّة) kelimesine benzetilmesidir. Müşebbeh olan rahmet ile müşebbeh bih olan cennet’in alâkası (gerçek anlam ile mecâz anlam arasındaki münasebet), müşebbehin gerçek anlamının anlaşılmasına engel olan “وَأَدْخَلْنَاهُ” kelimesidir. Bu bağlamda “رَحْمَةً” kelimesi “جَنَّة” kelimesinin yerine kullanılmıştır. Çünkü cennet rahmetin indiği yerdir, aralarında mahalliyet alâkası vardır. Burada hâl zikredilmiş mahal (bulunduğu yer) kastedilmiştir.

Te’kîd ise arazî olan bir kavramdan (رَحْمَةً) söz ederek karşıtı olan cevher bir varlık (جَنَّة) kastedilmesidir. Bu durumda rahmet kelimesinin müşahade edilen, elle dokunulan ve gözle görülen bir şeye (جَنَّة) dönüştürülmesi suretiyle cennetten üstün gösterilmesi gibi bir aşırılık vardır.⁴⁵³

Örnek 5: Teşbîh-i Belîğ

صَمُّهُمْ عُمِّي “Onlar sağırdılar, dilsizdiler, kördürler.”⁴⁵⁴

Müellif, örnek verilen âyette müşriklerin iyi amelleri terk etmelerinden dolayı müşebbeh (benzetilen) zikredilmeyip ve müşebbehün bih (kendisine benzetilen) zikredilerek müşriklerin ibadet konusunda sağır, dilsiz ve körlere benzetilmesiyle teşbîh-i belîğ olduğunu belirtmiştir. Teşbîh-i belîğ diğer teşbih unsurlarına göre daha

⁴⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1208.

⁴⁵² Yavuz, *Enbiya* 21/75.

⁴⁵³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1478.

⁴⁵⁴ DİB. Yeni, Bakara 2/171.

kapalı ve anlaşılması zor olmasına rağmen belâgat cihetinden diğer teşbih türlerinden daha değerlidir. Zira teşbîh öğeleri az kullanıldıkça kelamın manası ve değeri daha çok güçlenir.⁴⁵⁵ Yukarıdaki âyette görüldüğü üzere yüce Allah'ın sanatı ve kudreti mahlûkların aciz olduğunun ve Allah'ın tek olduğunun bir göstergesidir.⁴⁵⁶

Örnek 6: Bir Kelimenin Teşbih ile Munsarif Hale Gelmesi

إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا “İyiler ise, katkısı kâfur olan içecekler dolu bir kadehten içerler.2”⁴⁵⁷

Sa‘leb yukarıdaki âyette bulunan “كَافُورًا” kelimesinin munsarif olmasındaki nedenin teşbîh olduğunu, eğer teşbîh olmadan bir çeşme ismi olarak kullanılsaydı gayr-ı munsarif olacağını söylemiştir. İbn Sîde (ö. 458/1066); Sa‘leb’in, “كَافُورًا” kelimesinin teşbîh olduğunu söylemesindeki maksadı, âyeti “كَانَ مِزَاجُهَا مِثْلُ كَافُورٍ” (katkısı kâfur’a benzer olan) şeklinde takdir ederek açıklamıştır. Ferrâ ise “كَافُورًا” kelimesinin bir çeşmenin adı olduğunu ve kokusu güzel olduğundan dolayı bahsedilen içeceğe eklenen şeyin kâfura benzetildiğini belirterek âyeti “كَانَ مِزَاجُهَا كَالْكَافُورِ” (karışımı kâfur gibi olan) şeklinde takdir etmiştir.⁴⁵⁸

Örnek 7: Medh Yerine Zemmin Gelmesi

وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ “Fakat göğüslerde olan kalpler de körleşir.”⁴⁵⁹

İbn Manzûr, zikredilen âyette “الَّتِي فِي الصُّدُورِ” ibaresi ile övme olması gerekirken bu ifade ile yermenin te’kîd edildiğini söylemiş; mevsule olan “الَّتِي” ile muhâtabın, mevsuleden sonra gelecek olan sılayı merak etmesinin sağlandığını belirtmiştir. Daha sonra bu âyette gerçek körlüğün gözle olan körlük olmadığına daha fazla vurgu yapılması için “فِي الصُّدُورِ” ifadesinin kullanıldığını ifade etmiştir. “تَعْمَى الْقُلُوبُ” ifadesi ile kastedilen mananın kalbin bilgiye götüren delilleri düşünmeyi ihmal etmesi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî*, 292.

⁴⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/2772.

⁴⁵⁷ İnsan 76/5.

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/3456.

⁴⁵⁹ DİB. Eski, Hac 22/46.

⁴⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/2162.

Örnek 8: Mecâz-ı Mürsel ve Tecâhül-ü ‘Ârif

أَتَوَاصُوا بِهِ “Onlar bunu birbirlerine tavsiye mi ettiler (ki hep aynı şeyleri söylüyorlar)?”⁴⁶¹

İbn manzûr, eserinde Ebû Mansûr’un (ö. 499/1106) bir ifadesine yer vererek örnek verilen âyeti “O kavmin önceki kuşakları kendilerinden sonrasına tavsiyede bulundular.” şeklinde tefsir etmiştir. Daha sonra âyette bulunan “أَتَوَاصُوا” kelimesindeki elifin, istifhâm elif’i olduğunu belirtmiştir.⁴⁶² İlgili âyet istifhâm üslubunda gelmiş olmasına rağmen taaccüb (hayret etmek) ve tevbih (azarlama) manasına geldiği için mecâz-ı mürseldir.⁴⁶³ Âyette mütekellim, bildiği bir meseleyi taaccüb ya da tevbih sebebiyle bilmemezlikten gelerek soru sormuştur. Mütekellimin bilmemezlikten gelerek soru sorması hasebiyle âyette tecâhül-i ârif (bilip de bilmezlikten gelme) sanatı vardır.⁴⁶⁴

Örnek 9: Kinâye

فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلٌ خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ “O, eşini kucaklayıp sarılınca (ona yaklaşıncı) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Bir müddet böyle geçti.”⁴⁶⁵

İbn Manzûr, örnek verilen âyetteki “تَغَشَّى” kelimesiyle üstü kapalı bir şekilde cinsî münasebetten bahsedildiğini ifade etmiş, yüce Allah’ın “الْجَمَاعُ” (cima‘) kelimesi yerine “تَغَشَّى” kelimesini kullanarak kinaye yaptığını belirtmiştir.⁴⁶⁶

3.1.4. Kırâatlerle İstişhâd

İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab* adlı eserinde diğer istişhâd öğelerine verdiği önem kadar kırâat ile istişhâda da önem verdiği göz önündedir. Zaten kelamı en fasih olan Kur’ân-ı Kerîm’in ayetleri ile istişhâd edip de bu fasih kelamın kırâatleri ile istişhâd etmemesi bir eksiklik olarak görülüp eleştiriye konu olurdu. Nitekim kelamı istişhâda en layık olan Kur’ân-ı Kerîm’in şâz olan kırâatleri bile şiirden ve Câhiliye döneminde yaşayan Arapların kelimelerinden daha şerefli ve daha değerlidir. Böylesine bir şerefe sahip olan kelam, elbette istişhâda esas teşkil etmeye daha layıktır.

⁴⁶¹ DİB. Yeni, Zâriyât 51/53.

⁴⁶² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4300.

⁴⁶³ et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-Meânî*, 338.

⁴⁶⁴ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğetü’l-‘Arabiyye Üsûsühâ ve Ulûmuhâ ve Fünûnühâ*, (Dimeşk: Dârü’l Kalem, 1996), 2/396.

⁴⁶⁵ Yazır, Â‘râf 7/189

⁴⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2901.

Müellifin, söz konusu eserinde Kur'ân kırâatleri ile yaptığı istişhâtları örnekler üzerinde incelemeye tabi tutulacaktır.

Örnek: 1

لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا “Andolsun, siz çok çirkin bir şey ortaya attınız.”⁴⁶⁷

Müellif, Ebû Amr dışındaki kurrânın âyette geçen “إِذَا” kelimesindeki elifi kesre ile okumasıyla bu kelimenin “şaşkın ve korkutucu, çirkin, büyük bir olay” anlamına geldiğini belirtmiş, Ebû Amr’ın ise elifi fethalı olarak “أَدَّا” şeklinde okuğunu beyan etmiştir. İbn Manzûr, Ebû Amr’ın kırâatını delil göstererek arapların da “لَقَدْ جِئْتُمْ بِشَيْءٍ أَدٍّ” tarzında okuduklarını söylemiştir. Bu kelime bu okunuşların tümüne göre, “büyük bir olay” anlamına gelir.⁴⁶⁸

Örnek: 2

وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا “Biz bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şımarık ele başlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler.”⁴⁶⁹

İbn manzûr, yukarıdaki âyette geçen “أَمَرْنَا” kelimesinin kurrâların çoğunluğu tarafından aynı şekilde okunduğunu belirtmiştir. Nâfi‘ dışındakilerin ise “أَمَرْنَا” şeklinde elifi med yaparak okuduklarını ifade etmiştir. Ancak Nâfi‘’nin diğer arkadaşları, onun maksur tarzda okuduğunu rivayet etmişlerdir. Ebû Amr’ın “أَمَرْنَا” tarzında şeddeli okuduğu da rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Amr’ın diğer arkadaşları, onun şeddesiz ve maksur şekilde okuduğunu rivayet etmişlerdir. Hüdbe ise Hammâd b. Seleme’nin (ö. 167/784) ve İbn Kesîr’in “أَمَرْنَا” tarzında okuduğunu rivayet etmiş, ancak diğer kurrâlar İbn Kesîr’in şeddesiz de okuduğunu rivayet etmiştir. Ferrâ, el-Hasan’ın (ö. 446/1055) “أَمَرْنَا” tarzında okuduğunu belirtmiş, ancak el-Hasan’ın maksur şekilde “أَمَرْنَا” tarzında da okuduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca Ferrâ, Ebû Âliye’nin (ö. 90/709) de “أَمَرْنَا” tarzında okuduğunu bildirmektedir. Daha sonra da “أَمَرْنَا” tarzında okunduğu vakit ayetin anlamının “Biz onlara itaati emrettik, o vakit onlar kötülük işlediler” tarzında olduğunu bildirir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ DİB. Yeni, Meryem 19/89.

⁴⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/61.

⁴⁶⁹ İsrâ 17/16.

⁴⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/142.

Örnek: 3

بِعَذَابٍ بِّنِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ “Yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azabla yakaladık.”⁴⁷¹

İbn Manzûr, eserinde örnek verilen âyetteki “بِّنِيسٍ” kelimesi için şu istişâhlarda bulunmuştur: Ebû Amr, Âsım (ö. 127/745), el-Kisâî ve Hamza (ö. 156/773) adlı kıraat âlimleri tarafından “فَعِيلٌ” vezni üzerine “بِّنِيسٍ”; İbn Kesîr tarafından “فَعِيلٌ” vezni üzerine “بِّنِيسٍ”; İbn Âmir (ö. 118/736) tarafından “فَعِيلٌ” vezni üzerine “بِّنِيسٍ” şeklinde hemzeli olarak Nâfi‘ tarafından ise “بِّنِيسٍ” şeklinde hemzesiz okunmuştur. Şiblî (ö. 769/1367) de İbn Kesîr gibi “فَعِيلٌ” vezni üzerine; Mekke ehli, hem İbn Kesîr gibi “بِّنِيسٍ” hem de Nâfi‘ gibi “بِّنِيسٍ” tarzında okumuştur.⁴⁷²

Örnek: 4

ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا “Sonra yine bir yol tuttu.”⁴⁷³

İbn Manzûr, örnek verilen âyetteki “اتَّبَعَ” kelimesinin okunuşunu Ebû Amr b. Alâ’nın “ت” harfini şeddeli olarak âyeti “ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا” ve el-Kisâî’nin “ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا” şeklinde okuduğunu ifade etmiş, “ا” harfinin kat‘ elifi olduğunu belirterek âyeti “ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا” tarzındaki kıraatle istişâh etmiştir. Ebû Amr’ın kıraatına göre “اتَّبَعَ” kelimesi, “تَبَعَ” tabi olmak), el-Kisâî’ye göre ise “لَحَقَّ وَ ادَّرَكَ” (takip etmek) anlamına gelir. Ayrıca Ebû Amr’ın okuyuşu Medine ehlinin kıraatıdır.⁴⁷⁴

Örnek: 5

لَمَّا تَوَبَّكُم مِّنْ عِندِ اللَّهِ خَيْرٌ “Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı.”⁴⁷⁵

Dil ve lügat âlimi olan el-Lihyânî (ö. 207/822), “مَتُوبَةٌ” kelimesinin şâz olarak “مَتُوبَةٌ” şeklinde de okunabildiğini dile getirmiştir. İbn Manzûr, eserinde el-Lihyânî’nin bu ifadesine yer vererek yukarıda geçen âyetin “لَمَّا تَوَبَّكُم مِّنْ عِندِ اللَّهِ خَيْرٌ” tarzında da okunabildiğine işaret etmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Â‘râf 7/165.

⁴⁷² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/215.

⁴⁷³ Kehf, 18/92

⁴⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/415.

⁴⁷⁵ Bakara 2/103

⁴⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/507.

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere İbn Manzûr, şâz kırâatlerle de istişhâta bulunmuştur. Dolayısıyla müellifin Kur’ân kırâtlerinde şâz olan kırâatları da istişhâda esas kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Örnek: 6

وَلَقَدْ اضْلَلَّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا “Andolsun, o sizden pek çok nesli saptırmıştı.”⁴⁷⁷

Âyette geçen “جِبَلًا” kelimesinin okuma tarzında kırâatçılar arasında farklılıklar vardır. Ebû Amr, “جِبَلًا”; Kisâî, “جِبَلًا”; A’rec (ö. 130/747-48) ve Îsâ b. Ömer “جِبَلًا”; Medine ehli, “جِبَلًا”; el-Hasan ve İbn Ebû İshak (ö. 117/735) ise “جِبَلًا” tarzında okumuştur. Ayrıca İbn Ebû İshak “جِبَلًا” tarzında da okumanın caiz olduğunu belirtmiştir. Zikredilen kırâatlerin hepsinde de bu kelime topluluk manasına gelmektedir. İbn manzûr, eserinde ayetteki “جِبَلًا” kelimesinin nasıl okunabileceğini bu kırâatçıların okuma tarzlarından istişhâd getirerek beyan etmiştir.⁴⁷⁸

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere İbn Manzûr, bazen kelimelerin okuyuş vecihlerine değinmiş ve konuyla ilgili kırâat farklılıklarına da işaret etmiştir.

Örnek: 7

وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا “Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”⁴⁷⁹

Ezherî, “الْحُجُّ” kelimesinin senede bir defa yapılan ibadet anlamına geldiğini ve bazı kırâatçılar tarafından yukarıdaki âyette geçen “الْحُجُّ” kelimesinin kesre ile okunduğunu, ancak fetha ile okuyanların daha fazla olduğunu belirtmiştir. Zeccâc, bu kelimenin hem kesre ile hem de fetha ile okunabileceğini fakat asıl olanın fetha ile okunması olduğunu söylemiştir. Anlam olarak da “الْحُجُّ” kelimesinin, yapılan ibadetin ismi olduğunu ifade etmiştir. Ferrâ ise bu kelimenin, hac ibadetinin yapıldığı ay anlamında olduğunu dile getirmiştir. *Lisânu’l-‘Arab*’ta kırâat ilmi için getirilen istişhâtlardan biri de bu şekildedir.⁴⁸⁰ Dolayısıyla İbn Manzûr, bazen bir kelimenin manasını delillendirmek için ilgili kelimenin kırâat vecihleriyle istişhâta bulunmuştur.

⁴⁷⁷ Yâsîn 36/62.

⁴⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/525.

⁴⁷⁹ Âl-i İmrân 3/97.

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/745.

Örnek: 8

يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ “Evlerini yıkıyorlardı.”⁴⁸¹

Kırâatçılardan sadece Ebû Amr, âyetteki “يُخْرِبُونَ” kelimesini aynı şekilde şeddeli olarak okumaktadır. Bu kırâate göre “يُخْرِبُونَ” kelimesi, “yıkamak ve harab etmek” anlamındadır. Diğer kırâatçılar ise “يُخْرِبُونَ” tarzında okumaktadırlar. Bu kırâate göre kelimenin “evden çıkmak, evi terk etmek” anlamına geldiğini açıklayan İbn Manzûr’un ilgili âyetle yaptığı delillendirme bu tarzdadır.⁴⁸²

Örnek: 9

بَلْ أَدَارِكْ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ “Ahiret (günün gerçekleşeceği) hakkında bilgi (peygamber aracılığı ile) onlara peş peşe gelmiştir.”⁴⁸³

Şeybe (ö. 130/747) ve Nafi, “بَلْ أَدَارِكْ” söz öbeğini “بَلْ أَدَارِكْ” tarzında okumaktadırlar. Ebû Amr, “بَلْ أَدْرِكْ” tarzında okumaktadır. İbn Abbas’ın ise istifham ve şeddesiz şekilde “بَلَى أَدْرِكْ” tarzında okuduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Ebû Amr’ın okuyuşu Mücâhid’in (ö. 324/936) ve Ebû Ca’fer el-Medenî’nin (ö. 180/796) kırâatıdır. Ferrâ “بَلْ أَدَارِكْ” tarzında okuyanlar için bu söz öbeğinin sözlükte, ahiret hakkında bilginin peş peşe gelmesi anlamında olduğunu bildirmektedir. İbn Manzûr’un eserinde kırâat ilmi için sunduğu istişhâtlardan biri de bu şekildedir.⁴⁸⁴

Örnek: 10

يَذْبَحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ “Yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için) kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı.”⁴⁸⁵

İbn Manzûr’a göre bazı kırâatçılar örnek verilen âyetteki يَذْبَحُونَ kelimesini يَذْبَحُونَ tarzında okumaktadırlar. Ebû İshak (ö. 127/745) üzerinde ittifak edilen kırâatın şeddeli şekilde يَذْبَحُونَ tarzında okunması olduğunu, يَذْبَحُونَ tarzında okunmasının ise şâz olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Ebû İshak, يَذْبَحُونَ kelimesinin çokluk için, يَذْبَحُونَ kelimesinin ise hem azlık hem de çokluk için geldiğini izah ettikten sonra sadece çokluk için gelen يَذْبَحُونَ tarzındaki kırâatın daha anlaşılır olduğunu bildirmektedir.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Haşr 59/2.

⁴⁸² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1050.

⁴⁸³ Neml 27/66.

⁴⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1262.

⁴⁸⁵ DİB. Vakıf, Bakara 2/49.

⁴⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1368.

Örnek: 11

وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ “Biz, o hayvanları kendilerine boyun eğdirdik. Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler.”⁴⁸⁷

İbn Manzûr’un naklettiğine göre Ferrâ, kırâatçıların “رَكُوبُهُمْ” kelimesi üzerine ittifak ettiği kırâatin “ر” harfinin fetha ile okunması olduğunu, çünkü bu âyette “onlardan binecekleri hayvanlar” anlamında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ferrâ, Hz. Âişe’nin (r.a.) (ö. 58/678) “فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ” tarzındaki kırâatının da kurrânın üzerinde ittifak ettiği kırâatı kuvvetlendirdiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁸

Örnek: 12

وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا “Zekerîyya’yı da ona bakımıyla görevlendirdi.”⁴⁸⁹

İbn Manzûr’un naklettiğine göre bu âyet, bazı kırâatçılar tarafından “وَكَفَّلَهَا” ya da “وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا” tarzında okunmuştur. İbn Kesîr, Nâfi‘, Ebû Amr, İbn Âmir Ya‘kub (ö. 205/821) şeddesiz şekilde “وَكَفَّلَهَا” ve memdud, mehmuz ve merfu‘ olacak şekilde “زَكَرِيَّا” tarzında; Ebû Bekir, Âsım’dan rivayet ederek şeddeli şekilde “وَكَفَّلَهَا” ve bir önceki gibi “زَكَرِيَّا” tarzında; Hamza, el-Kisâî ve Hafs (ö. 180/796) şeddeli şekilde “وَكَفَّلَهَا”, “زَكَرِيَّا”yı ise Kur’ân’da geçen her yerde maksur şekilde okumuştur. İbn Sîde, “زَكَرِيَّا” kelimesi için dört lügat olduğunu; bunların “زَكَرِيَّ، زَكَرِي، زَكَرِيَّ، زَكَرِيَّ” olduğunu belirtiyor. Zeccâc ise “زَكَرِيَّا” kelimesinde üç lügat olduğunu, en meşhur olanın ise “زَكَرِيَّا” olduğunu ifade etmektedir. Diğer iki lügat ise “زَكَرِيَّ” ve “زَكَرِي” tarzındadır. Ancak Sîbeveyhi “زَكَرِي” tarzındaki okumayı uygun görmemiştir.⁴⁹⁰ Dolayısıyla İbn Manzûr’un bazı kelimelerin yazılışı ve okunuş vecihlerini kırâat vecihlerine dayanarak isbât ettiği anlaşılmaktadır.

Örnek: 13

عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ “Kötülük girdabı onların başına olsun!”⁴⁹¹

İbn Manzûr, örnek verilen âyeti onların üzerine fesat ve helakın vâki olması şeklinde açıklamıştır. Ezherî, bu âyetteki “السَّوْءِ” kelimesinin hiç kimse tarafından “السَّوْءِ” tarzında okunmadığını belirtmektedir. Öte yandan İbn Kesîr ve Ebû Amr, hem

⁴⁸⁷ DİB. Yeni, Yâsîn 36/72.

⁴⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 2/1566.

⁴⁸⁹ Âl-i İmrân 3/37.

⁴⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 2/1678.

⁴⁹¹ Fetih 48/6.

Berâe (Tevbe) Sûresi hem de Fetih Sûresi'nde “السَّوَاءُ” tarzında; diğer kırâatçıların ise her iki sûrede de “السَّوَاءُ” tarzında okudukları nakledilmiştir. Ferrâ ise sadece Berâe Sûresi'nde “السَّوَاءُ” tarzında okunduğunu belirtmiştir.⁴⁹²

Örnek: 14

رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا “Ey Rabbimiz! Biz azgınlığımıza yenik düştük.”⁴⁹³

İbn Manzûr, zikredilen âyetteki “شِقْوَتُنَا” kelimesinin “شِقْوَتُنَا” tarzındaki okunuşunun Âsım'ın ve Medine ehlinin kırâatı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ferrâ'nın bu tarzdaki okunuşun Arap kelimasında daha çok kullanıldığını dile getirdiğini; bir diğer yandan İbn Mes'ûd'un “شِقَاوَتُنَا”, Katâde'nin (ö. 117/735) ise “شِقَاوَتُنَا” tarzında okuduğunu izah etmiştir.⁴⁹⁴

Örnek: 15

وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ “Meryem oğlu İsa bir örnek olarak anlatılınca bir de ne göresin, senin kavmin (seni susturacak bir delil buldukari zannıyla) hemen şamata etmeye başlar.”⁴⁹⁵

Yukarıdaki âyette geçen “يَصِدُّونَ” kelimesi bazı kırâatçıları tarafından “يَصِدُّونَ” tarzında okunmuştur. “يَصِدُّونَ” kelimesi “alay ediyorlar, şamata ediyorlar”; “يَصِدُّونَ” kelimesi ise “yüz çevirdiler” anlamına gelmektedir. Ezherî bu kelimenin hem “يَصِدُّونَ” hem de “يَصِدُّونَ” tarzında okunabileceğini ancak en güzel olan okuyuşun kesre ile “يَصِدُّونَ” tarzında olduğunu, bu şekildeki okuyuşun İbn Abbas'ın kırâatı olduğunu ve İbn Abbas'ın bu kelimeyi “alay etmek ve şamata etmek” şeklinde tefsir ettiğini belirtmektedir. Leys (ö. 240/854) ise bu kelimeyi aynı şekilde “يَصِدُّونَ” tarzında okuyup “onlar gülüyorlar” şeklinde tefsir etmiştir. İbn Manzûr'un eserinde kırâat için getirdiği istişhâtlardan biri de bu şekildedir.⁴⁹⁶

Örnek: 16

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً “Allah, sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir.”⁴⁹⁷

⁴⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 2/1930.

⁴⁹³ Mü'minûn 23/106.

⁴⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 2/2070.

⁴⁹⁵ Zuhurf 43/57.

⁴⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 2/2160.

⁴⁹⁷ Rum 30/54.

Lisânu'l-‘Arab’ta kırâat için getirilen bu istişhâda göre Katâde; zikredilen âyette geçen “كَلَّفَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ” söz öbeğindeki “ضَعْفٍ” kelimesinin menî, “كَلَّفَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ” söz öbeğindeki “ضَعْفًا” kelimesinin ise yaşlılık anlamında olduğunu söylemektedir. İbn Ömer’den rivayet edildiğine göre İbn Ömer, Hz. Resûlullâh’ın (s.a.v.) huzurunda “اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ” söz öbeğinde bulunan “ضَعْفٍ” kelimesindeki “ض” harfini fetha ile okumuş, Hz. Resûlullâh (s.a.v.) ise İbn Ömer’e “ضَعْفٍ” şeklinde “ض” harfini damme ile okumuştur. Lakin Âsım ve Hamza “ضَعْفٍ” tarzında “ض” harfini fetha ile okumuştur. Kurrâ’lardan İbn Kesîr, Ebû Amr, Nâfi‘, İbn Âmir ve Kisâi de “ضَعْفٍ” şeklinde “ض” harfini damme ile okumuştur.⁴⁹⁸

Örnek: 17

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلَىٰ قَوْمٍ
*“Güneşin doğduğu yere ulaşınca, onu kendileriyle güneş arasına örtü koymadığımız bir halk üzerine doğar buldu.”*⁴⁹⁹

İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*’ta “مَطْلِعٌ” kelimesinin güneşin doğduğu yer anlamında olduğunu ifade etmektedir. Müellif; Kadir Sûresi’nde geçen هِيَ حَتَّىٰ مَطْلِعَ الْفَجْرِ “O gece, tan yerinin ağarmasına kadar bir esenliktir.”⁵⁰⁰ âyetindeki “مَطْلِعٌ” kelimesini Kisâi’nin “مَطْلِعٌ” şeklinde “ل” harfini kesre ile okuduğunu belirtmektedir. Ubeyd’in ve Ebû Amr’ın da aynı şekilde kesre ile okuduğunu izah etmektedir. Ayrıca İbn Kesîr, Nâfi‘, İbn Âmir ve Yezîdî’nin (ö. 202/817) Ebû Amr, Hamza ve Âsım’ın “مَطْلِعٌ” tarzında okuduğunu belirttiğini zikretmektedir. Müellif daha sonra da Ferrâ’nın, kırâatçıların çoğunun “مَطْلِعٌ” tarzında okuduğunu ve bu okuyuşun Arapça kıyasına daha uygun olduğunu belirttiğini söylemektedir. Ayrıca Ezherî’nin de Sîbeveyhi’nin “المَطْلِعُ” kelimesindeki “ل” harfinin hem kesreli hem de fethalı okunuşlarında güneşin doğuş yeri anlamında olduğu görüşüne katıldığını söylediğinden de söz etmektedir. İbn Manzûr, “المَطْلِعُ” kelimesinin her iki tarzda da okunabileceğini kırâatçıların kırâatleriyle ve dilbilimcilerin aynı anlamı çıkarmalarıyla delillendirmiştir.⁵⁰¹

Örnek: 18

قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعُ
*“Konuşan o kimse, yanındakilere, ‘Bakar mısınız, hâli ne oldu?’ der. Kendiside bakar.”*⁵⁰²

⁴⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 3/2313.

⁴⁹⁹ Kehf 18/90.

⁵⁰⁰ Kadr 97/5.

⁵⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 3/2401.

⁵⁰² Sâffât 37/54-55.

Müellif, eserinde kırâatçıların tamamının “مطلعون” kelimesi için “مُطْلِعُونَ” şeklindeki kırâati üzerine ittifak ettiklerini ancak Hüseyin el-Cu‘fi’nin (ö. 203/819); Ebû Amr’ın “مُطْلِعُونَ” şeklinde “ط” harfini sakın “ن” harfini kesre ile okumasını ve “فَاطَّلَعَ” kelimesini de “فَاطَّلَعَ” şeklinde “ا” harfini damme, “ل” harfini ise kesre ile okuduğunu rivayet ettiğini aktarmaktadır. Daha sonra Ezherî’nin “مُطْلِعُونَ” şeklindeki kırâatının, nahiv âlimlerin görüşüne göre şâz olduğunu ifade etmektedir. İbn Manzûr, Ezherî’nin zikredilen kırâatın zayıf olduğunu belirtmektedir.⁵⁰³

Örnek: 19

و ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا “Yalanladıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi.”⁵⁰⁴

İbn Manzûr âyetteki “ظَنُّوا” kelimesinin, “عَلِمُوا” (bildiler) anlamına geldiğini, Cevherî’nin de “الظَّنُّ” kelimesinin bilinen şey olduğunu ve bu âyette kesinlik manasında kullanıldığını söylediğini ve “كُذِّبُوا” kelimesinin şeddeli olarak okunduğu zaman yalanladılar, doğrulamadılar anlamına geldiğini belirtmiş, âyeti “Kavimlerinin onların tehzibini tasdik etmediklerini anladıkları anda onlara Allah’ın yardımı geldi.” şeklinde tefsir etmiştir. Daha sonra da kelimenin bu kırâatının Ebû Amr, İbn Kesîr ve Nâfi‘e ait olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hz. Aîşe’nin de bu şekilde okuduğunu ve âyeti zikredilen şekilde tefsir ettiğini izah etmiştir. İbn Manzûr’un bu ifadesinden şeddesiz şekilde “كُذِّبُوا” tarzında okuyanların da olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁵

Örnek: 20

خُذُوهُ فَعْتَلُوهُ إِلَىٰ سَوَاءِ الْجَحِيمِ “(Allah, görevli meleklerle şöyle der:) Tutun onu, cehennemın ortasına sürükleyin.”⁵⁰⁶

İbn Manzûr, eserinde Âsım, Hamza, Kisâi ve Ebû Amr’ın âyette geçen “فَعْتَلُوهُ” kelimesindeki “ت” harfini kesre ile okuduklarını belirtmektedir. Ancak İbn Kesîr, Nâfi‘, İbn Âmir ve Ya‘kub “فَعْتَلُوهُ” tarzında “ت” harfini damme ile okumaktadır. Ezherî, bu iki lügatın da fasih olduğunu söylemektedir.⁵⁰⁷

Örnek: 21

هَذَا فَلْيُوقُوهُ حَمِيمٌ وَ عَسَاقُ “İşte (azap), onu tatsınlar: Bir kaynar su ve bir irin.”⁵⁰⁸

⁵⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2401.

⁵⁰⁴ Yûsuf 12/110.

⁵⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/. 2465.

⁵⁰⁶ Duhân 44/47.

⁵⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2498.

⁵⁰⁸ Sâd 38/57.

İbn Manzûr, zikredilen âyetteki “غَسَّاقُ” kelimesini Ebû Amr’ın “غَسَّاقُ” şeklinde “س” harfini şeddesiz tarzda; Kisâî’nin “غَسَّاقُ” şeklinde “س” harfini şeddeli tarzda okuduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Yahyâ b. Vassâb (ö. 103/722) ve Abdullah’ın (ö. 192/807-808) arkadaşlarının geneli bu kelimeyi şeddeli şekilde, geriye kalan kırâatçılar, şeddesiz şekilde okumayı tercih etmişlerdir. Ebû Hâtim (ö. 327/938), “غَسَّاقُ” şeklinde şeddesiz okumayı tercih etmektedir. Müellif, Hafs ve Hamza’nın da şeddeli okuduğunu belirtmektedir. Ayrıca, eserinde İbn Abbas ve İbn Mes’ûd’un da “غَسَّاقُ” tarzında okudukları rivayet edilmiştir.⁵⁰⁹

Örnek: 22

سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا “Bu, bizim indirdiğimiz ve (hükümlerini) farz kıldığımız bir sûredir.”⁵¹⁰

Yukarıda geçen âyette “فَرَضْنَاهَا” kelimesi, “ر” harfi şeddeli olmak üzere “فَرَضْنَاهَا” tarzında; bazı kırâatçılar tarafından ise bu kelimedede bulunan “ر” harfi şeddesiz şekilde “فَرَضْنَاهَا” tarzında okunmaktadır. Bu kelimeyi şeddesiz okuyanlar “farz kıldık” şeklinde anlamlandırmaktadır. Şeddeli okuyanlar ise iki farklı şekilde görüş bildirmektedir: Birinci görüş, “Biz size bu sûrede birçok hükmü farz kıldık.” şeklinde olup bu anlam teksîr (çoğaltmak, arttırmak) içindir. İkinci görüş ise “Biz size ondaki helalleri, haramları ve hudutları fasıllara ayırdık ve açıkladık.” şeklindedir. İbn Manzûr’un eserinde kırâat için getirdiği istişâtlardan biri de bu şekildedir.⁵¹¹

Örnek: 23

سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ “Gömlekleri katrandandır.”⁵¹²

İbn Manzûr, örnek verilen âyette geçen “قطران” kelimesinin, ateşin derilerde abartılı biçimde alevlenmesi anlamında olduğunu bildirmektedir. Müellif, İbn Abbas’ın bu kelimeyi “قَطْرَ آتٍ” söz öbeği tarzında okuduğunu ifade etmektedir. Bu kırâate göre “القَطْرُ” kelimesi bakır, “الآتِي” kelimesi ise “sıcaklığının son ana ulaştığı bakır” anlamını taşır.⁵¹³

⁵⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2895-2896.

⁵¹⁰ Nûr 24/1.

⁵¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3010.

⁵¹² İbrahim 14/50.

⁵¹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/3256.

Örnek: 24

وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ *“İçlerinden (elebaşlılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen için ise ağır bir azap vardır.”*⁵¹⁴

İbn Manzûr’un kırâatte istişhâd konusunda getirdiği bu örneğe göre Sa‘leb, zikredilen âyetteki “كِبْرَهُ” kelimesinin bu âyette “büyük iftira” anlamına geldiğini bildirmektedir. Ferrâ, kırâatçıların bu kelimedeki “ك” (kêf) harfinin kesre ile okunması üzerine icmâ ettiklerini, sadece Humeyd el-A‘rec’in “كِبْرَهُ” (dammeli) tarzında okuduğunu belirtmektedir. Daha sonra “كِبْرَهُ” tarzındaki kırâatı “عُظْمٌ” kelimesine kıyas ederek bu kırâatın güzel bir tarz olduğunu ifade etmektedir. Ebû Mansur, Ferrâ’nın “كِبْرَهُ” kelimesini “عُظْمٌ” kelimesine kıyas etmesine karşılık, bunun Arap kelamının dışında olduğunu söylemektedir. İbnü’s-Sikkît ise kesre ile okunduğu vakit “bir şeyin büyüklüğü” anlamında olduğunu dile getirmektedir.⁵¹⁵

Örnek: 25

وَإِنْ كُلًّا لِّيُوفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ *“Şüphesiz rabbın onların her birine, yaptıklarının karşılığını tastamam verecektir.”*⁵¹⁶

İbn Manzûr, yukarıdaki âyette geçen “لَمَّا” kelimesini kırâatçıların bir kısmının şeddeli şekilde “لَمَّا” tarzında, bir kısmının ise şeddesiz şekilde “لَمَّا” tarzında okuduğundan bahsetmektedir. Müellif, bu kelimenin şeddesiz okunduğu takdirde bu kelimedeki bulunan “ما” edatının zaide ve âyetin takdirinin “وَإِنْ كُلًّا لِّيُوفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ” şeklinde olduğunu izah etmektedir. Âyetin bu şekildeki takdiri “إِنْ” kelimesini “إِنْ” tarzında da okuyan kırâatçıların olduğuna bir delildir.

İbn Manzûr, şeddeli okunduğu takdirde “لَمَّا” kelimesindeki “ل” harfinin “إِنْ” den dolayı; zaide ve te’kid olduğu için geldiğini ancak manayı ve ameli değiştirmedikini bildirmektedir. Dilci kırâatçılara göre mufârağa diye adlandırılan “ل” harfi, “إِنْ”e haber olarak gelen kelimenin başına gelirse bu “إِنْ”in muhaffafe olduğuna işaret eder. Ayrıca İbn Manzûr, Ferrâ’nın bu âyetteki “لَمَّا” kelimesinin şeddesiz olduğunu söylediğini de belirtmektedir.⁵¹⁷

Örnek: 26

وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ *“Şeytanlar onları azgınlığın içine çekerler.”*⁵¹⁸

⁵¹⁴ Nûr 24/11.

⁵¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3378.

⁵¹⁶ Hûd 11/111.

⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3611.

⁵¹⁸ Â‘râf 7/202.

İbn Manzûr, zikredilen âyetteki “يَمْدُونَهُمْ” kelimesinin “يَمْدُونَهُمْ” tarzındaki kırâatın Basra ve Kûfe ehline ait olduğunu, “يَمْدُونَهُمْ” tarzındaki kırâatın ise Medine ehline ait olduğunu söylemektedir. Bu âyeti örnek getirerek Basra ve Kûfe ehlinin kırâatı ile istişhâd etmektedir. Bununla birlikte Medine ehlinin kırâatını da bildirerek başka kırâatların varlığına da işaret etmektedir.⁵¹⁹ Dolayısıyla müellifin kırâat vecihlerini verirken mümkün olduğunca farklı okuyuşların varlığına değinerek Arap dilinin anlam ve telaffuz zenginliğine işaret etmiştir.

Örnek: 27

أَنْظُرُونَا نَقْنِسَ مِنْ نُورِكُمْ “Bize bakın ki sizin ışıığınızdan biz de aydınlanalım.”⁵²⁰

İbn Manzûr, eserinde bazı kırâatçıların yukarıdaki âyette geçen “أَنْظُرُونَا” kelimesini “أَنْظُرُونَا” tarzında okuduğunu belirtmektedir. Ardından “أَنْظُرُونَا” tarzında okunduğu takdirde anlamının “bize bakın”, “أَنْظُرُونَا” tarzında okunduğu takdirde ise anlamının “bizi bekleyin” şeklinde olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Zeccâc, bazı âlimlerin “أَنْظُرُونَا” şeklinde okunduğu zaman manasının “bize bakın” şeklinde olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.⁵²¹

Örnek: 28

أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يَهْدِي “Yoksa hidayet verilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan mı?”⁵²²

Lisânu’l-‘Arab’ta getirilen istişhâda göre Zeccâc, yukarıda geçen âyetteki “أَمَّنْ” söz öbeğinin bazı kırâatçılar tarafından “أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي” şeklinde “ه” ve “د” harfinin sukûn ile okunduğunu, bu okuma tarzının şâz kırâat olarak rivayet edildiğini söylemektedir. Ayrıca Zeccâc, Ebû Amr tarafından “أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي” şeklinde “ه” harfinin fetha ile okunduğunu ve aslının “لَا يَهْدِي” olduğunu da bildirmektedir. Bir kırâat âlimi olan Âsım ise “أَنْ مَنْ لَا يَهْدِي” tarzında “ه” harfini kesreli şekilde okumaktadır. İbn Manzûr, “أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي” söz öbeğindeki “ه” harfini sakin şekilde okuyanlarında olduğunu belirtmektedir.⁵²³

Örnek: 29

وَلَا تَذَرْنِ وَدًّا “Hele hele Vedd’i hiç bırakmayın.”⁵²⁴

⁵¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3678.

⁵²⁰ Hadîd 57/13.

⁵²¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3952.

⁵²² DİB. Vakıf, Yûnus 10/35.

⁵²³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4108.

⁵²⁴ DİB. Yeni, Nûh 71,23.

Lisânu'l-‘Arab’ta yer alan istişhâda göre Ferrâ, Medine ehlinin “وَدَّ” kelimesini “وَدَّ” şeklinde “و” harfini damme ile okuduğunu belirtmektedir. Ebû Mansur; Ebû Amr, İbn Kesîr, İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Âsım, Ya’kûb ve el-Hadramî de dahil olmak üzere kurrâların çoğunluğunun “وَدَّ” şeklinde “و” harfini fetha ile okuduğunu; Nâfi’nin ise damme ile okuyan kurrâlardan olduğunu söylemektedir. Edebiyat ve dil âlimi olan İbn Sîde, “و” harfinin ister damme ister fetha olsun, “وَدَّ” kelimesinin put anlamında olduğunu söylemektedir. Arap dili âlimi olan İbn Düreyd (ö. 321/933) ise bu kelimede bulunan “و” harfinin fetha dışında okunamayacağını belirtmektedir. Müellif zikredilen bu kırâatleri yukarıdaki âyet ile delillendirmiştir.⁵²⁵

Örnek: 30

فَنَظَرْتُ إِلَى مَيْسَرَةٍ “Ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin.”⁵²⁶

İbn Cinnî; Mücâhid’in örnek verilen âyette geçen “مَيْسَرَةٍ” kelimesini “مَيْسَرَةٍ” şeklinde okuduğunu, bu kelimenin “مَكْرُمٌ وَمَعُونٌ” babından olduğunu ifade etmektedir. “مَيْسَرَةٍ” tarzında okunduğu zaman “ه” harfinin hazfedildiğini söyleyenler de vardır. “مَيْسَرَةُ وَالْمَيْسَرَةُ” kelimeleri “zenginlik” anlamına gelmektedir. Cevherî, bazı kırâatçıların izafe yaparak “مَيْسَرَةٍ” tarzında okuduğunu dile getirmektedir. Ancak Ahfeş; bu kırâatin caiz olmadığını, nedeninin ise Arap kelimelerinde “ه” sız bir şekilde “مَفْعَلٌ” kalıbında bir kelimenin yer almadığını, “مَكْرُمٌ وَمَعُونٌ” kelimelerinin ise “مَعُونَةٌ وَمَكْرُمَةٌ” kelimelerinin cem’i olduğunu söylemektedir. İbn Manzûr’un eserinde kırâat ile ilgili getirdiği istişhâtlardan bir tanesi de bu şekildedir.⁵²⁷

3.1.5. Kur’ân Âyetleri ile Bazı Yer İsimlerini Delillendirmek

İbn Manzûr, eserinde kelimelerin lûgat ve gramer yönünü delillendirmenin yanında bazı mekanların ismini de zikrederek eserinin bir sözlükten daha kapsamlı hale gelmesini sağlamıştır. Çalışmanın bu kısmında müellifin ilgili eserde bahsettiği yer isimleri ve bununla ilgili getirdiği istişhatlardan örnekler getirilerek incelemeye çalışılacaktır.

Örnek: 1

إِرَمَ دَاتِ الْعِمَادِ “Yüksek Sütunlar sahibi İrem’e?”⁵²⁸

⁵²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 4/4246.

⁵²⁶ Bakara 2/280.

⁵²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 4/4391.

⁵²⁸ Bulaç, Fecr 89/7.

İbn Manzûr, âyette geçen “إِرَمَ” kelimesinin I. ‘Âd’ın babasının ismi, bu kelimenin sarf edilmediği halde kabile ismi, bir görüşe göre ‘Âd kavminin yaşadığı şehrin ismi olduğunu ifade etmiştir. Cevherî’nin de bir ifadesine yer vererek “إِرَمَ” kelimesinin izafe edilmediği takdirde ‘Âd’ın ismi; izafe edildiği takdirde ‘Âd kavminin annelerinin ya da yaşadıkları şehrin ismi olduğunu örnek gösterilen âyeti delil getirerek açıklamıştır.⁵²⁹

Örnek: 2

وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ “Babil’de, melek denilen Hârût ve Mârût’a bir şey indirilmemişti.”⁵³⁰

Müellif, âyette geçen “بَابِلَ” (Bâbil) kelimesinin Irak’ta bir yer ismi olduğunu belirtip, bir görüşe göre Irak’ta sihir ile içkinin nispet edildiği bir yer olduğunu ifade etmiştir.⁵³¹

Örnek: 3

وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونِ “Tîn’e ve zeytûn’a andolsun.”⁵³²

İbn Manzûr, eserinde bir görüşe göre âyette geçen “التين” kelimesinin Dimeşk, “الزيتون” kelimesinin ise Beytûlmakdis adlı şehirlerin ismi olduğunu, başka bir görüşe göre dağ isimleri ya da Şam’da bulunan iki dağ veya iki mescidin ismi olduğunu belirtmiştir.⁵³³

Örnek: 4

وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبْتُمْكُمْ كُرُكُكُمْ “O vakit Huneyn’de çokluğunuz size güven vermişti.”⁵³⁴

Lisânu’l-‘Arab’ta örnek verilen âyetteki “حنين” kelimesinin Mekke ve Tâif arasında bir vadinin ismi olduğunu belirtmiştir. Müellif, ayrıca Ezherî’nin ifadesine yer vererek Evtâs olayının gerçekleştiği vadinin ismi olduğunu dile getirmiştir.⁵³⁵

Örnek: 5

وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ “Sebe’den sana sağlam bir haber getirdim.”⁵³⁶

İbn Manzûr, yukarıdaki âyette geçen “سبأ” kelimesinin bir görüşe göre Belkis adlı melikenin yaşadığı şehir olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte Zeccâc’ın

⁵²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/83.

⁵³⁰ DİB. Eski, Bakara 2/102.

⁵³¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/217.

⁵³² DİB. Yeni, Tîn 95/1.

⁵³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/457.

⁵³⁴ Yavuz, *Tevbe* 9/25.

⁵³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/971.

⁵³⁶ DİB. Yeni, Neml 27/22.

ifadesine değinerek Me'rib ve San'a şehirlerine üç gecelik mesafe uzaklığında olan şehrin adı olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁷

Örnek: 6

إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى “Çünkü sen mukaddes vadi Tuva’dasın.”⁵³⁸

Müellif, eserinde Cevherî’nin “طُوًى” kelimesinin Şam’da bir yer ismi olduğunu söylemiştir. İbn Sîde’nin ifadesinden yararlanarak ilgili âyette bulunan “طُوًى” kelimesinin Şam’da bir dağ ismi olduğunu, Ebû İshak dahil başka bir görüşe göre bir vadi ismi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca birtakım görüşlere göre söz konusu vadinin Mekke’de olduğu söylenmiştir. İbn Manzûr’un eserinde yer isimleri ile ilgili sunduğu istişhâtlardan bir tanesi de bu şekildedir.⁵³⁹

Örnek: 7

إِهْبِطُوا مِصْرًا “Öyle ise inin şehre!”⁵⁴⁰

İbn Manzûr, eserinde Sibeveyhî’nin ifadesine değinerek örnek verilen âyette geçen “مِصْر” kelimesinin Mısır şehri olduğunu bildirmiş, bununla beraber Ebû İshak’ın görüşüne yer vererek herhangi bir şehir olmasıyla birlikte Mısır adlı şehrin ismi olmasının da caiz olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴¹

Dolayısıyla müellif, yer isimlerini verdiği sırada ilgili kelimeler hakkında âyetle istişhâta bulunurken mümün oldukça kendi görüşleriyle birlikte başkalarının da görüşlerine yer vererek bu konuda istişhâdın önemine işaret etmiştir.

3.1.6. Kur’ân Âyetleri ile Bazı Din ve Kavim İsimlerini Delillendirmek

İbn Manzûr, eserinde kelimelerin gramer yönünü delillendirmenin yanında bazı din ve kavim ismini de zikrederek eserinin bir sözlükten daha kapsamlı hale gelmesini sağlamıştır. Çalışmanın bu kısmında müellifin ilgili eserde bahsettiği bazı din ve kavim isimleri getirilerek ve bununla ilgili getirdiği istişhatlardan birkaç örnek getirilerek incelemeye çalışılacaktır.

Örnek: 1

أَلَا إِنَّ تَمُودًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ “Biliniz ki Semûd kavmi Rablerini inkâr etti.”⁵⁴²

⁵³⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1730.

⁵³⁸ Tâ-Hâ 20/12.

⁵³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2436-2437.

⁵⁴⁰ Bakara 2/61.

⁵⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3730.

⁵⁴² Hûd 11/68.

İbn Manzûr, yukarıdaki âyette geçen “ثمود” kelimesinin ilk Arap kavimlerinden biri olduğunu, bu kavmin Salih (a.s.) peygamberin kavmi olup ‘Âd kavminin devamı olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Ayrıca müellif, İbn Sîde’nin ifadesiyle bu kelimenin isim olduğunu, Sibeveyhî’nin de bir görüşüne değinerek bu kelimenin bir kabile ismi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴³

Örnek: 2

قُلْ بَلْ مَلَّةٌ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا “De ki: Hayır, hakka yönelen İbrahim’in dinine uyarız.”⁵⁴⁴

Lisânu’l-‘Arab’ta örnek verilen âyette bulunan “حنيف” kelimesi için Ebû Ubeyde’nin, Hz. İbrahim’in (a.s.) dinine tabi olanlara verilen isim olduğu, Ebû Ubeyde İslâmiyet’in gelmesiyle beraber Müslümanların “حنيف” ismiyle anıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Ahfeş’in bir görüşüne değinilerek bu kelimenin Müslüman anlamına geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Zeccâc’ın âyette bulunan “حنيف” kelimesinin hâl olduğunu dile getirdiği, bu bağlamda ilgili kelimenin “yönelme” anlamını ifade ettiği bildirilmiştir.⁵⁴⁵

Örnek: 3

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ “Yahudilere tırnaklı hayvanların hepsini haram kıldık.”⁵⁴⁶

İbn Manzûr, “يَهُودٌ” kelimesinin bir kabile ismi olduğunu belirttikten sonra bazı görüşlere göre el takısı (ال) aldığı takdirde Yahudilere nisbet edildiğini dile getirmiştir. Yukarıda geçen âyette “هَادُوا” kelimesinin de Yahudiliğe girenler anlamında olduğunu ifade etmiştir. “يَا هَادِيَّا” “Yahudi ve Hristiyanlardan başkası Cennet’e girmeyecek dediler.”⁵⁴⁷ âyetini de örnek veren müellif Ferâ’nın ifadesine yer vererek “هُودًا” kelimesinin Yahudilere isnad edildiğini belirtmiş, Übey b. Kâ’b (ö. 33/654 [?]) kırâatının “يَا هَادِيَّا” tarzında olduğunu ve Yahudilik ve Nesrânîliğin (Hristiyan) iki ilahi din olduğunu açık bir şekilde beyan etmiştir.⁵⁴⁸

⁵⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/493.

⁵⁴⁴ Bakara 2/135.

⁵⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/966.

⁵⁴⁶ En‘âm 6/146.

⁵⁴⁷ Bakara 2/111.

⁵⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/4178.

3.1.7. Kur’ân Âyetleri ile Bazı Yiyecek ve İçecek İsimlerini Delillendirmek

İbn Manzûr, eserinde kelimelerin gramer yönünü delillendirmenin yanında bazı yiyecek ve içecek ismini de zikrederek eserinin bir sözlükten daha kapsamlı hale gelmesini sağlamıştır. Çalışmanın bu kısmında müellifin ilgili eserde bahsettiği bazı yiyecek ve içecek isimleri getirilerek ve bununla ilgili getirdiği istişhatlardan birkaç örnek getirilerek incelemeye çalışılacaktır.

Örnek: 1

إِنِّي أَرَانِي أَغْصِرُ خَمْرًا “Ben rüyamda şaraplık üzüm sıkıldığını gördüm.”⁵⁴⁹

Müellif, âyette geçen “خمر” kelimesinin üzüm sıkıldığında sarhoş edici içecek (şarap) olduğunu belirtip, Ebû Hanîfe Dîneverî’nin (ö. 282//895) ise bu kelimenin anlamını üzüm dışında da hububatların sıkımıyla elde edilen içeceklerin sarhoş edici olduğunu belirttikten sonra İbn Sîde’nin de ifadesine değinerek “خمر” kelimesi üzüm dışında elde edilmez. Yemen Araplarının bu kelimeye üzüm dediklerini âyette geçen kelimeninde üzüm olduğunu ifade etmiş, başka bir görüşe göre üzümünden sıkılan içeceğe şarap olduğunu ifade ederek eserinde bu âyeti getirerek istişhâd etmiştir.⁵⁵⁰

Örnek: 2

فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ “İçlerinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır.”⁵⁵¹

İbn Manzûr, âyette geçen “رُمَّانٌ” kelimesi için meyve ağaçlarından olan nar diyerek yiyeceklerle ilgili getirdiği istişhatlardan bir tanesi de bu şekildedir.⁵⁵²

Örnek: 3

وَطَلْحٌ مَّنْضُودٌ “Meyveleri salkım salkım dizili muz ağaçları,”⁵⁵³

İbn Manzûr, “طَلْحٌ” kelimesi “havuzda kalmış bulanık su”, “Hicaz bölgesinde dikenli yamuk ve yatağının vadi içinde olan akasya ağaçlarından bir çeşit” ve “deve dikenli” anlamına geldiğini belirtmiştir. Daha sonra İbn Şümeyl’in (ö. 204/820) bir görüşüne yer vererek bu kelimenin “insanların ve develerin gölgesinden dinlenerek faydalandığı uzun bir ağaç” olduğunu ifade etmiştir. Müellif, Ebû Hanîfe Dîneverî’nin

⁵⁴⁹ Yûsuf 12/36.

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/1170.

⁵⁵¹ Rahmân 55/68.

⁵⁵² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/1588.

⁵⁵³ DİB. Vakıf, Vâkı’a 56/29.

de görüşüyle “طَلَح” kelimesinin “orta boylu dikenli çalılarının en büyüğü, yaprağı en fazla ve yeşili daha belirgin, kocaman ve uzun dikenli olup, dikeninin acısı diğer dikenlerden daha az, engebeli arazilerde yetişmeyen bir ağaç” türü olduğunu izah etmiştir. Ayrıca İbn Sîde’nin görüşüne değinerek ilgili âyette geçen “طَلَح” kelimesinin “hurma ve muz” olduğunu açıklamış, Ebû İshak’ın da ifadesine yer vererek söz konusu kelimenin muz ağacı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁴

Örnek: 4

وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى “Süzme bal ırmakları vardır.”⁵⁵⁵

Lisânu’l-‘Arab’ta yiyecek ve içecekler için getirilen bu istişhâda göre “عسل” kelimesi arının balı demektir. Yüce Allah’ın lütfuyla şifa kaynağı olan “عسل” (bal) kelimesi, İbn Manzûr tarafından örnek verilen âyet ile delillendirilmiştir.⁵⁵⁶

Örnek: 5

وَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى “Onlara, kudret helvası ile bıldırcın indirdik.”⁵⁵⁷

Müellif, eserinde Cevherî’nin ifadesinden yararlanarak “الْمَنَّاءُ” kelimesinin kudret helvasına benzeyen bir yiyecek türü olduğunu, bu kelimenin anlamını pekiştirmek amacıyla “الْكَمَاءُ مِنَ الْمَنَّاءِ، وَمَاؤُهَا شِفَاءٌ لِلْعَيْنِ” *Keme, (kırmızımsı beyaz mantar) kudret helvası türünden bir yiyecektir. Suyu ise göz için şifadır.*⁵⁵⁸ Hadisini örnek vermiştir. Ayrıca İbn Sîde, bu kelimenin “gökyüzünde inen çiğ” olduğunu söylemiştir. Bir görüşe göre ise “bal gibi tatlı bir yiyecek” olup İsrâiloğulları’na gökyüzünden inmiştir. Ayrıca Leys b. Muzaffer (ö. 187/803[?]) İsrâiloğulları çölde olduğundan onlara “gökyüzünden yağın bal gibi tatlı olan bir yiyecek” olduğunu belirtmiştir. Tefsir ehli ise âyette geçen bu kelime için “ağaçların üzerine yağın tatlı bir içecek” olduğunu beyan etmiştir. İbn Manzûr, yiyecek ve içecek türünden olan “الْمَنَّاءُ” kelimesini bu şekilde delillendirmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2397-2398.

⁵⁵⁵ DİB. Yeni, Muhammed 47/15

⁵⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/2624.

⁵⁵⁷ Â’râf 7/160.

⁵⁵⁸ el-Buhârî, “Tıb”, 20 (No. 5708).

⁵⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3786.

Örnek: 6

“Orada meyveler ve salkımlı hurma ağaçları vardır.”⁵⁶⁰ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ

İbn Manzûr, âyette geçen “النَّخْلُ” kelimesinin “yiyeceklerden olan hurma ağacının meyvesi” olduğunu beyan etmiştir.⁵⁶¹

Bütün bu örneklerden de anlaşıldığı üzere İbn Manzûr Söz konusu eserinde bazı yiyecek ve içeceklerin anlamlarını delillendirirken de Kur’ân âyetleriyle istişhâd etmeye önem vermiştir.

⁵⁶⁰ Rahmân 55/11.

⁵⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 4/3874.

SONUÇ

İslamiyetin gelişinden sonra Arap coğrafyasında ahlaki, örfi, kültürel ve sosyal gelişmelerin yanında Arap dilinde de kayda değer bir ilerleme görülmüştür. Bu ilerlemelerin kaydedilmesinde Kur'ân-ı Kerîm'in payı oldukça fazladır. Başta Kur'ân'daki garîp kelimelerin anlaşılması amacıyla Arap dili grameri üzerine birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte gelişme gösteren Arap dili gramer ilimleri arasında sözlükbilimi de yerini almaktadır.

Sözlükbilimi çalışmaları her dilde olduğu gibi Arap dilinin de orijinalliğini koruyarak gelecek nesillere ulaşmasını sağlamış, bunun yanında Kur'ân âyetleri ve hadislerin doğru biçimde anlaşılmasında önemli bir etken olmuştur. Öncelikle Kur'ân'daki garîb kelimelerin anlaşılması amacıyla Arap dili grameri üzerine birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda belirlenen Arap dili grameri kaideleri doğrulanmaya çalışılmış, bunun için istişhâd metodundan yararlanılmıştır. İstişhâd yöntemi, kaideleri doğrulama açısından âlimler için ayrı bir önem arz etmektedir. Başta Kur'ân âyetleri olmak üzere hadis, şiir ve Arap kelimeleri bu metodun ana unsurlarıdır.

Kur'ân âyetleri gerek fasihiyeti ve belâğatı gerekse ilahi bir güvence ile sağlam bir metne sahip olmasıyla diğer istişhâd öğelerine kıyasen daha geçerli bir kaynak sayılmaktadır. Bu yönüyle Kur'ân âyetleri, Arap dili gramer kaidelerini istişhâd etmek için sadece uygun değil aynı zamanda gerekli görülmüştür. Neticede Araplar her ne kadar şair ve şiire değer verseler de Arap dili gramerinin gelişimindeki asıl etken Kur'ân âyetleridir. Bununla birlikte bu durum diğer istişhâd öğeleriyle delillendirilen kaidelerin geçersiz veya zayıf olduğunu göstermez. Fakat istişhâd metodunda Kur'ân âyetlerinin dilbilimcilerin de ittifakıyla diğerlerinden öncelikli olduğu aşîkârdır.

Günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş istişhâd metodundan yararlanılarak te'lif edilen birçok sözlük vardır. İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eseri de bu sözlükler arasında yer almaktadır. Müellif'in, eserinde istişhâd getirirken diğer istişhâd öğelerinin yanında Kur'ân âyetleriyle de delillendirme yaptığı görülmektedir.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlüğüyle tanınan dil âlimi, edip ve fakih olup seçkin bir kişiliğe sahiptir. Yaşadığı dönemde farklı kültür ve alanlarda derin bilgisi ve uzman olduğunu gösterecek istikrarlı fikirleriyle birçok hacimli eseri ihtisarlı şekilde yazmıştır.

Daha önce yazılan sözlüklerin yetersiz kaldığını düşündüğünden *Lisânu'l-'Arab*'ı kaleme alan İbn Manzûr'un; eserinde, üzerinde durduğu kelimelerin gramer

yönü dışında çeşitli yönleriyle de ele almasıyla oldukça başarılı bir sözlük meydana getirdiği görülmektedir. Bu eser içinde farklı ilimleri ve birçok yerin adını barındırmasıyla da daha sonraki âlimlere ışık tutacak bir mahiyet kazanmıştır. Yazıldığı dönemden sonraki zamanlarda üzerine birçok çalışmalar da yapılmıştır.

İbn Manzûr, Kur'ân ve sünneti koruma aşamasında dilbilimlerinin büyük katkı sağlayacağını düşünen âlimlerden birisidir. Böylece müellif, daha önceki sözlüklerin eksik kaldığını düşünerek daha geniş ve hacimli bir sözlük meydana getirmeyi planlamıştır. Neticede müellif, *Lisânu'l-'Arab* adlı eseri kaleme alarak sözlükbilimi çalışmalarının Arap alemi için vazgeçilemez bir faktör olduğunu kanıtlamıştır.

İbn Manzûr'un söz konusu eserinde kelimelerin lügat anlamları, sarf, nahiv, belâğat, kırâat vecihleri; bazı yer, din, kavim, yiyecek ve içecek isimleri ile ilgili Kur'ân âyetlerinden bol miktarda istişhatta bulunduğu görülmüştür. Ayrıca Kur'ân kırâatlarını da istişhatta bulunarak, bazen kırâat vecihlerini örnek verirken kelimelerin farklı okuyuş vecihleri, yazılışı bazen bir kelimenin manasını delillendirmek için ilgili kelimelerin kırâat vechi istişhâd ettiği de bol miktarda görülmüştür. Bu yönüyle müellif, eserinin bir sözlükten daha kapsamlı hale gelmesini sağlamıştır.

Özetle İbn Manzûr, Arap dilinde son derece önemli bir dilci olup alanında ses getiren ve asırlar boyunca kendisinde istifade edilen büyük bir sözlük yazmıştır. Bu sözlükte de istişhâd metodunu yoğun bir şekilde kullanmıştır. Özellikle istişhâd unsurlarının en güvenilir olan ve bütün dilciler tarafından kabul gören Kur'ân âyetleri ile istişhatta bulunmayı ihmal etmemiştir. Özellikle kelimelerin lügat manalarını delillendirirken, sarf, nahiv ve belâğat kaidelerini isbât ederken veya bazı yer, din, kavim ve yiyecek-içecek isimlerinin tespitini yaparken Kur'ân âyetleri ve kırâatlarından istişhatta bulunmuştur. Kırâatlerde istişhatta bulunurken de mütevâtir kırâatlerin yanı sıra şâz kırâatlere de müracaat etmiştir.

Müellif'in eseri, pek çok konuda istifade edilebilecek durumda olmakla birlikte bazı açılardan eksik bulunmuştur. Zira kırâat ile ilgili istişhâd getirirken bir kısım kırâatların kime ait olduğunu belirtmemesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak *Lisânu'l-'Arab*; Kur'ân ve sünneti koruma amacına ulaşan, Arapça sözcükleri hemen hemen her alanda ele alarak kelimelerin en iyi şekilde anlaşılmasına olanak sağlayan sözlüklerden biridir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Yusuf. “Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 4 (2011), 281-333.
- Alak, Musa. “Fuat Sezgin’e Göre Eski Arap Şiirinin İntikali ve Orijinalliği”. *Darulfunun İlahiyat Dergisi*. 30/ “Fuat Sezgin” Özel Sayı (2019), 93-127.
- Alpak, Mehmet Nuri. *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin “Tercümânu’l-Lugat” adlı eserin incelenmesi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi, 2006.
- el-‘Amudi, Mahmud Muhammed. “Mevkifu’d-Demâmeynî mine’l-İstişhâd bi-Şi’ri’l-Muvellidin fi Devi’ Kitabihî el-Minhelü’s-Sâfi”. *Mecelletü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, 12/2 (Haziran 2004) 531-534.
- Avcı, Hüseyin. *Arapça Lügatlarda Hadislerle İstişhâd (Lisânu’l-‘Arab Özelinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/32139>
- Bâbeti, Azîze Fevâl. *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’n-Nahvi’l-‘Arabî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1413/1992.
- el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer. *Hizânetü’l-Edeb ve Lübbü Lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektbetu’l-Hanci, 1418/1997.
- Bedeva, Abdullah. “İbn ‘Aşûr’un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2018), 311-331. [https://www.bingol.edu.tr/documents/Ibn%20Ashurun%20Tefsirinde%20Istishad%20Yontemi%20\(1\)\(1\).pdf](https://www.bingol.edu.tr/documents/Ibn%20Ashurun%20Tefsirinde%20Istishad%20Yontemi%20(1)(1).pdf)
- el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfü Fuzalâ’i’l-Beşer bi’l-Kirâ’âti’l-Erba’ate ‘Aşer*. thk. Şa’bân Muhammed İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: ‘Âlemül-Kütüb, 1404/1987.

- Bezci, Ramazan. *İbn Mâlik ve Nahiv Meteodunda Hadisle İstişhâdın Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/1092>
- el-Bekûnî, Ömer b. Muhammed b. Fettûh. *Şerhü'l-Manzûmeti'l-Bekûniyye*. Haleb: Mektebetu Dâru'l-Felâh, 1430/2009.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'ân". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 12. Basım, 2017.
- Boz, Erdoğan. "Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (İstanbul 2011), 9-14.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Ebû'l-Hasan Nedvî. 4 Cilt. Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, 1437/2016.
- el-Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*. İstanbul: Salâh Bilici Kitapevi, 2. Basım, 1304/1886.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.
- Cârim, Ali vd.. *el-Belâgatu'l-Vâdiha*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 4. Basım, 2017.
- Cengiz, Emin. *Endülüs Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- el-Cezerî, Muhammed b. Alî Yûsuf. *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350/1931.
- el-Cezerî, Muhammed b. Alî Yûsuf. *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*. Van: Ahanek Yayınları, 2007.

Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2. Basım, 2016.

Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi I*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 3. Basım, 2014.

Durmuş, İsmail. “Sözlük”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Durmuş, İsmail. “İstişâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Durmuş, İsmail. “Nesir”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Ebû Sikkîn, Abdulhamîd Muhammed. *el-Mea‘cimu’l Arabiyye Mederisüha ve Menahicüha*. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li’Tibâ’a ve’n-Neşr, 2. Basım, 1402/1981.

el-Efğânî, Saîd. *fî Usûli’n-Nahv*. Beyrut: el-Mektebetu’l-İslâmî, 1407/1987.

Elmalı, Hüseyin. “Garîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/374-375. İstanbul: TDV Yayınları 1996.

Eminoğlu, Emin. “Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (İstanbul 2011), 93-121.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/45136>

el-Enbarî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım b. Beşşar. *Kitâbü İzâhi’l-Vakf ve’l-İbtidâ‘ fî Kitabillahi ‘Azze ve Celle*. thk. Muhammed Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dimaşk: Mecme‘u Lügati’l ‘Arabiyye, 1390/1971.

Eren, Ali Cüneyt. “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), 129-151.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4500/61975>

Ergüven, Şehabettin. “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2007), 155-183.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyat/issue/7694/100810>

- el-Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necâtî vd.. 3 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1374/1955.
- el-Fasî, Muhammed b. Tayyib. *Şerhu Kifayeti'l-Mutahaffız Tahriru'r-Rivâye fî Takriri'l-Kifaye*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Dâru'l-'Ulum, 1403/1983.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Abdulazîm eş-Şenâvî. Kahire: Daru'l-Mearif, 2. Basım, 2016.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi fî Müesseseti'r-Risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım 1426/2005.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlmi ve Kur'ân". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 2015) 9-36. http://isamveri.org/pdf/drg/D04145/2015_1/2015_1_HACIMUFTUOGLUN.pdf
- el-Hadisî, Hadîce. *Mavkıf Sîbeveyh mine'l-Kırâ'ati ve'l-Hadîs*. Bağdat: Mecelletu Külliyyeti'l-Adab, 1391/1971.
- el-Hemlâvi, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Şaze'l-'Arf fî Fenni's-Sarf*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Katrü'n-Nedâ*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 11. Basım, 1383/1963.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Muğni'l-Lebîb* thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1438/2017.
- Huseyn, Muhammed Hadr. *Dirâsât fî'l-'Arabiyye ve Târîhihâ*. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1380/1960.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Kinâne el-Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn. *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*. 4 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1414/1933.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Yûsuf el-Bikâi vd.. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1426/2005.

- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnût vd.. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Mu'tezz, Ebü'l-Abbâs b. Muhammed. *Kitâbü'Bedî'*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1433/2012.
- el-İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- İpek, Muhammet Selim. *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=sA4_FGXa0UXJDx2-cD-3Dg&no=6g586tnspT2mB6rTagE1oA
- el-İskenderî, Ahmed vd.. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabi*. 2 Cilt. Kahire: el-Matba'atü'l-Emîriyye bi-Bulak 1936.
- Kahraman, Mehmet. "Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/6 (2016), 3288-3312.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/issue/25175/284821>
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- er-Katânî, Yunus. *Zurûf*. thk. Muhammed Ali Arslan. Batman: Mütercim Yayınlar 2016.
- Kılıç, Hulusi. "Lisânu'l-'Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/195-196. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Manzûr". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/171-172. İstanbul: TDV Yayınlar, 1999.
- Kılıç, Hulusi. "Belagat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2017.

- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî Ebû Abdillâh. *el-Câmi ‘li-Ahkâmi ‘l-Kur’ân*. thk. Abdullâh b. Abdül-Muhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1427/2006.
- Mekrem, Abdülâl Sâlim. *el-Kur’ânü ‘l-Kerîm ve Eseruhû fi’d-Dirâsâti ‘n-Nahviyye*. Kuveyt: Müessesetü Ali Cerrâh es-Sabâh, 2. Basım, 1978.
- el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *el-Belâğetü ‘l-‘Arabiyye Üsûsühâ ve Ulûmuhâ ve Fünûnühâ*. 2 Cilt. Dimeşk: Dârü’l Kalem, 1416/1996.
- el-Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim. *Şerhü ‘l-Müğni*. Midyat: İslami Kitaplar Naşiri, 1390/1970.
- Muhammed, İsmail Ali Mahi. *eş-Şevâhidü ‘n-Nahviyetü ‘l-Kur’âniyetu fî Lisânu ‘l-‘Arab li-İbn Manzûr*. Omdurman: Omdurman İslam Üniversitesi, Arapça Dil Öğretim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Muhtar, Cemal. “İslamda Sözlük Çalışmaları II.”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Ocak 2014), 331-360.
http://isamveri.org/pdfrg/D00072/1986_4/1986_4_MUHTARC2.pdf
- el-Müberred, Ebü’l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi ‘l-Luga ve ‘l-Edeb*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 3. Basım, 1418/1997.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-u Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1412/1991.
- Nas, Muhammed Nuri b. İsmail. *Haşiyetu ‘İkdu ‘n-Nâmî ‘alâ Şerhî Halli ‘l-Me ‘akid*. Thk. Fuad Mahmud Sabır. Midyat: Nur Sabah Yayıncılık, 4. Basım, 2011.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. *Kur’an ve Hadis’in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Arap Dilinde İlk İstişad”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 369-383.
<http://hdl.handle.net/20.500.12397/4079>

- Özçelik, Harun. “Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Haziran 2007), 179-201. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30641>
- er-Râfî, Mustafa Sâdık. *İ‘câzü’l-Kur‘ân ve’l-Belâğeti’n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâr’ül-Kitâbi’l- ‘Arabiyye, 9. Basım, 1393/1973.
- Sâlih, Subhî. *‘Ulûmû’l-Hadîs ve Mustalahuh*. Dımeşk: Matbaatû Câmîatû Dımaşk, 2. Basım, 1383/1963.
- Sancak, Yusuf. “Hadisin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişâd ve Edebi Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları”. *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (Haziran 2005)191-208. http://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2005_24/2005_24_SANCAKY.pdf
- Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım. *Kitâbü’l-Emsâl*. thk. Abdulmecid Katamış. Dımeşk: Daru’l-Me’mun lit-Türas, 1400/1980.
- es-Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Muzhir fî ‘Ulûmi’l-Luğa ve Envâ’iha*. thk. Muhammed Câdel Mevlâ vd., 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu’l-Asriyye, 1998.
- es-Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv*. thk. Abdulhakim ‘Atiyye. Suriye: Dâru’l-Beyrûtî, 2. Basım. 1427/2006.
- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu’s-Sa‘âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzû‘âti’l- ‘Ulûm*, 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1405/1985.
- et-Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Mutavvel ‘ala’l-Telhîs*. nşr. Bosnevi Hacı Muharrem Efendi. İstanbul: Dar Saâdet, 2. Basım, 1310/1891.
- et-Teftâzânî, Sa‘düddîn. *Muhtasarü’l-Meânî*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 1438/2017.
- Et-Teftâzânî, Sa‘düddîn. *Tedricü’l-Edânî*. thk. Suheyb Molla Muhammed Nuri Ali vd.. Lübnan: Dâru Nûru’s-Sabâh, 2015.
- et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Câmi‘u’l-Kebîr*. thk. Beşşar Avad Maruf. Cilt 6. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.

- Tural, Hüseyin. “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişad Meselesi I: Şiirle İstişâd”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Haziran 1990), 67-79. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30898>
- Yavuz, Galip. “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 113-121. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223846>
- Yücetürk, Gamze. *Arapça-Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011. https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/29986/gamze_yuceturk_yuksek_lisans_tezi.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim. Cilt 4. Kahire: Mektebetu Dâru’t-Turâs, 2008.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâri ed-Dımaşkî. *el-A‘lâm Kamûsu Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’Nisa mine’l-A‘rab ve’l-Müsta’ribeyn ve’l-Müsteşrikiyn*, Cilt 8. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım. 2002.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Ali Bulaç Kur'ân Meali. Erişim 15 Ağustos 2021. <https://kuranmeali.com/index.php>

Ali Fikri Yavuz Kur'ân Meali. Erişim 15 Ağustos 2021.
<https://kuranmeali.com/index.php>

Bahaeddin Sağlam Kur'ân Meali. Erişim 16 Ağustos 2021.
<https://kuranmeali.com/index.php>

Cemil Said Kur'ân Meali. Erişim 17 Kasım 2021. <https://kuranmeali.com/index.php>

Diyanet İşleri Yeni Kur'ân Meali. Erişim 15 Ağustos 2021.
<https://kuranmeali.com/index.php>

Diyanet İşleri Eski Kur'ân Meali. Erişim 17 Kasım 2021.
<https://kuranmeali.com/index.php>

Diyanet Vakfı Meali. Erişim 15 Ağustos 2021. <https://kuranmeali.com/index.php>

Elmalılı Hamdi Yazır Kur'ân Meali. 15 Ağustos 2021.
<https://kuranmeali.com/index.php>